

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192341

UNIVERSAL
LIBRARY

आपण आहों माणसें

लेखक
नारायण हरि आपटे

प्रकाशक
वासुदेव रामचंद्र पेंडसे
आपटे मंडळी पुणे.

१९४५]

[मूल्य २ रुपये

प्रकाशक
वा. रा. पेंडसे
व्यवस्थापक-आपटे मंडळी, (कोरेगांव),
शाखा पुणे २.

CHECKED 1958

श्री. ना. ह. आपटे यांचे
- पुढें घेणारें वाङ्मय -

- १ एकटी
- २ भार्या
- ३ अभागी की अविचारी ?
- ४ लोकमित्र
- ५ व्यवसायतंत्र
- ६ संसारांत पदोपदीं
- ७ वैगुण्य

१९५८-५९

मुद्रक
जनार्दन गणेश जोशी
जनार्दन मदाशिव लि. चा प्रेस,
३९८ मदाशिव पेठ, पुणे २

जगांतील एक सामान्य माणूस

जो थोडासा ज्ञात आहे—

जो सर्वस्वी अज्ञात आहे—

ज्याला मी अंतर्बाह्य जाणतो—

पण जो मला अद्यापि

नीटसां जाणतां

आला नाही

असा तो

आनाह

यास ही कृति अर्पण केल्यास विशेष

काय होईल ?—कांहींच नाही.

म्हणून त्याला अर्पण.

लेखक.

त्याचें असें झालें—

सुमारें वीसत्रावीस वर्षांपूर्वी किल्लोस्कर खबर मासिकाचे संपादन करित असतांची गोष्ट. मुख्य संपादक श्री. शंकरराव किल्लोस्कर यांनी Herbert N. Casson नामक लेखकाचें Human Nature हें पुस्तक मला वाचण्यास दिलें आणि त्याच्या आधारे खबर मासिकांत एखादी लेखमाला लिहिण्याचें सुचविलें.

कॅसन महाशय हे व्यावसायिक (व्यापार-उद्योग व वाणिज्य यां विषयीं) वाङ्मय निर्माण करणारे एक चांगल्यापैकी लेखक. यांची भाषाशैली सोपी, संवादात्मक पद्धतीची व चटकदार. यामुळें वरील पुस्तक मला नाविन्यपूर्ण वाटलें व आवडलेंहि. नंतर त्या आधारे मी खबरमध्यें मानव स्वभाव-दर्शन नांवाची लेखमाला लिहिली. शब्दशः भाषान्तर न करितां व कॅसन महाशयांच्या विचारांचें स्वारस्य जाऊं न देतां मी सदर लेखमाला लिहिल्यामुळें ती त्याच वेळीं चांगली लोकप्रिय झाली व तिचें एखादें पुस्तक झाल्यास बरें अशा सूचनाहि आल्या.

यानंतर सुमारें वर्षा दोन वर्षांच्या आंत पुरुषार्थ मासिकाचे संपादक माननीय पंडित श्री. दा. सातवळेकर यांचें एक व्याख्यान महाभारतांतील मानी पुरुष—नांवाचें औद्य मुक्कामी ऐकलें. या व्याख्यानात व्याख्यात्यांनीं मनुष्यस्वभावाचें विविध चित्रण व्यास महर्षांनीं किती मार्मिकपणें केलें आहे याचें विवेचन फारच सुंदर प्रकारें केलें. नवलाची गोष्ट ही कीं, कॅसन महाशयांनीं Human Nature च्या ज्या काहीं प्रमुख खाणाखुणा निवेदल्या होत्या, त्यांचाच अनुवाद पंडितजींनीं केला होता ! आणि तो सर्व महाभारताच्या आधारे ! हें विचारसाम्य मला भारी हृदयग्राही वाटलें. त्याच दिवशीं रात्री मी पंडितजींशीं त्या विषयावर आणखी बोललों. त्यांनीं सांगितलें, “मनुष्यस्वभाव व मानसशास्त्र यांविषयीं प्राचीन वाङ्मयांत फारच विचार केलेला आहे. एकट्या महाभारताचें वाचन केलें तरी

अपूर्व व भरपूर माहिती मिळेल. शिवाय भगवद्गीता हा मानसशास्त्रावरील सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ आहे. सारखा वाचीत सुटा म्हणजे त्याची योग्यता कळेल.”

पंडितजींशी झालेल्या संवादाचें तात्काळ फळ म्हणजे माझी संगदोष ही कादंबरी होय. गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायांतील ६१-६२-६३ या श्लोकांत विकारांचा प्रक्षोभ व त्याचा परिणाम सांगितला आहे. संगदोष कादंबरीत त्याच आधारें नायकाची भूमिका रंगविली आहे. असो.

वाचकांपुढें येत असलेल्या आपण आहों माणसें या पुस्तकाची पूर्व तयारी ही अशी आहे. मानव-स्वभाव दर्शनाचें नवें पुस्तक काढावयाचें तर तें आपल्या हकडील विचारांना धरून असावें असें मनाशी योजिलें व त्यानंतर महाभारत, कथासरित्सागर, गीता इत्यादिचें चांगलें वाचन केलें आणि इंग्रजीमधील Psychology संबंधींचेहि कांहीं चांगले ग्रंथ अवलोकिले.

युरोप-अमेरिकेंत या शास्त्राला चांगलें महत्त्व आलें असून त्या-संबंधींचें संशोधनहि शास्त्रीय पद्धतीनें चालू आहे. चांगल्या अधिकारी लेखकांनीं केलेलें विवेचन अभ्यास करण्यासारखें आहे. कॅसन महाशयांचा Human Nature त्यापैकींच आद्योपशीर असा ग्रंथ होय.

पाश्चिमात्यांचे मानसशास्त्रावरील विचार वाचल्यानंतर मनाला निश्चित वाटलें कीं, प्राचीन काळीं आमच्या ऋषींनीं म्हणजे तात्कालीन विद्वानांनीं या विषयावर गाढ विचार केलेला होता. त्यावर संकलित व केवळ त्याचीच चर्चा केलेले ग्रंथ संस्कृतांत नाहीं ही गोष्ट खरी; पण मनुष्यस्वभाव व मानसशास्त्र यांचा अभ्यास व दिग्दर्शन मात्र गाढ होतें. गीता ग्रंथ त्याची साक्ष आहे. महाभारतांत सर्वत्र तसले विचार विखुरलेले आहेत. हे मी दुराभीमानानें कांहीं तरी सांगत नाहीं; पण कॅसन महाशयांच्या विचारांना सन्मानार्थ अशीं वचनें मला सर्वत्र आढळलीं. आपण आहों माणसें याची रचना तशी द्विविध आहे. म्हणजे विचारांचा मुख्य धागां सोपिस्कर म्हणून Human Nature मधील; पण त्यावरचें सारें

विवेचन आपल्या प्राचीन विचार-संपदेला अनुसरून स्थलसंकोचामुळे घातलेली सारी अवतरणे मात्र कमी केलेली आहेत.

फार पूर्वीपासून माझे एक मत दृढ झालेले आहे की, आमच्या कौटुंबिक जीवनाचा, सामाजिक धारणेचा वा राष्ट्रीय उत्कर्षापकर्षाचा विचार करितांना, योजना आखतांना वा मार्ग दाखवितांना पाश्चिमात्यांचे एतद्विषयक परिपक्व विचार आम्ही जसेच्या तसे कित्यादाखल घेऊ नयेत; अर्थशास्त्र दृष्ट्या कच्चा माल देणे व त्याच्या बदल्यांत पक्का माल घेणे हे जसे अत्यंत हानीकारक व दारिद्र्यप्रद आहे, तसाच प्रकार वैचारिक देव-घेवीचा आहे. परराष्ट्रांचे परिपक्व विचार त्यांना योग्य व लाभदायक असतील; पण आम्हांला ते तसेच लाभ देतील असे मानणे धोक्याचे आहे. या असल्या उसनवारीने बुद्धीला परप्रत्ययाची चटक लागते व हीन मनोगंडहि निर्माण होतो. ज्यांची व आपली संस्कृति, धर्म, आचार विचार, भौगोलिकस्थिति एक नाही, त्यांचे त्यांच्या परिस्थितीतून निर्माण झालेले प्रश्न व त्यावरचे उपाय आम्हांला कसे फलप्रद होणार?—आम्ही समजस-पणाने अवधान राखले पाहिजे.

परक्यांचे पक्के विचार स्वीकारल्याने काय अनर्थ होतो, याचा शोध घ्यावयाचा असल्यास प्रख्यात इंग्रज मानसशास्त्रज्ञ मॅक्डुगल यांचा Psycho-Analysis and social Psychology हा ग्रंथ पाहावा. या ग्रंथांत फ्रॉइडच्या लैंगिक मानसशास्त्रावरील मतांचा समाचार घेतला असून त्या मतांचा परिणाम इंग्लंड—अमेरिकेतील तरुण पिढीवर किती वाईट झाला आहे, याचे स्पष्ट वर्णन आहे. या दृष्टीने लाला लजपतराय यांचे Unhappy India हे पुस्तक व त्यांतील पाश्चिमात्यांची sexual urge हे प्रकरण पाहाण्यासारखे आहे.

पाश्चिमात्यांची ज्ञानसंपन्नता आदरार्ह निःसंशय आहे; पण त्यांतील मालाची उचल पकड्या स्वरूपात करावयाची नाही. कच्चा माल घेऊन तो

आपल्यां भट्टींत घालावयाचा व पक्का करावयाचा. असा त्याचा क्रम असावा. जपाननें याप्रमाणें केलेलें आहे. असो.

आपण आहों माणसें या पुस्तकाची रचना त्या घर्तीची आहे. कॅसन महाशयांचा आधार घेतला आहेच; पण त्यांच्या विचारांचा विपर्यास न करिता आपल्या प्राचीन ज्ञानसंपदेशीं त्यांचा समन्वय केलेला आहे. हा प्रयत्न पूर्ण वा निर्दोष झालेला आहे, अशी शेखी नाही. दुसरी गोष्ट कॅसन महाशयांची मानव स्वभावाची पाहाणी Business ला धरून आहे. मी केवळ सर्व साधारण वाचकाची आवश्यकता ध्यानीं घेऊन आपल्या परिस्थितीला जुळण्यासारखा विचार केलेला आहे. यामुळें विचारदिग्दर्शनांत पुष्कळच वेगळेपणा आलेला आहे. असें असलें तरी या पुस्तकाला मूळ कारण Human Nature हें पुस्तकच. याबद्दल मी कॅसन महाशयांचा मनापासून आभारी आहे.

एवढें सांगून पुस्तक वाचकांच्या हातांत देतो.

कोरेगाव
१८६६

}

नारायण हरि आपटे.

माणूस असा आहे

तो याकरिता आहे.

आपण आहों माणसें !

प्रकरण पहिलें

१

काहीं गोष्टी स्वयंसिद्ध असतात. मृगनाभीचा आमोद आल्हाददायक असतो, हें सिद्ध करण्यास शपथेची आवश्यकता नसते म्हणतात तें याच दृष्टीने. चंद्रविंबाचें मनोहारित्व कोणी कोणाला सांगायला का पाहिजे ?

सृष्टींत सर्वत्र भरलेलें अद्भुतरम्यत्व असेंच स्वयंसिद्ध आहे. पण नवलाची गोष्ट अशी की, तें प्रतीत होण्याचें भाग्य फारच थोड्यांना लाभतें. एक गंमत पाहा ना. “जगांत आश्चर्ये किती ?” असा जर प्रश्न टाकला, तर—जग अनंत आश्चर्यांचें भांडार आहे; असें उत्तर मिळण्यास हवें. पण तसें मिळतें का ?—नाहीं. जगांत सात आश्चर्ये आहेत; असें आपण सांगतो, ऐकतो. अर्थात् हा संकेत पाश्चिमात्यांचा आहे. इजिप्तमधल्या पिरामिडस्, चीनची अजस्र भित, वॅबिलॉन येथील लोवत्या बागा, ऱ्होडस बेटांतील दीर्घकाय पुतळा इत्यादि गोष्टी युरोपीय प्रवाश्यांना आश्चर्यकारक वाटल्या म्हणून त्यांनीं सप्ताश्रव्यांचा संकेत निर्माण केला. पण या दृष्टीनें विचार केल्यास आपल्याकडील अजिंक्यांतील लेणी, श्रवण-बेळगुळा येथील जैन तीर्थकराची मूर्ति किंवा मदुरेची देवळे इत्यादि शिल्पहि आश्चर्यांत जमा होण्यासारखें नाहीं काय ?

तेव्हां जगांतील आश्चर्यांची संख्या केवळ सात आहे असें समजण्यांत काहींच अर्थ नाहीं. जुन्या संकेताचा आदर करण्याकरितां वाटल्यास सप्ताश्रव्यांची कल्पना चालूं ठेवावी; पण भूपृष्ठावर मानवजातीचा पसारा

अवाढव्य आहे व त्या मानाने भिन्न भिन्न देशांत अनेक भव्य शिल्पकायें किंवा चमत्कृतिजनक वास्तु त्या त्या मानवजातीनें निर्माण केलेल्या आहेत, ही सत्य गोष्टहि दृष्टिआड करूं नये. एवढें मान्य केल्यास जगांतील आश्चर्यांची संख्या सातावरून सातशेंपर्यंतहि जाऊं शकेल.

याशिवाय आश्चर्यांची आणखी गणना करावयाची झाल्यास सृष्टीतील अद्भुतरम्य रचना, तिच्यातील विविधता नी विचित्रता आणि त्यांच्या पोटी सामावलेली लहानमोठी आश्चर्ये यांचा विचार कां न करावा ?

आणि सध्याचें विसावें शतक ! अखिल मानवजातीनें मधमाशी-प्रमाणें झटून प्राप्त केलेलें प्रचंड ज्ञान आणि त्यांतून निर्माण झालेले शास्त्रीय शोध यांनीं तर आश्चर्यांची परम सीमाच गांठली आहे ! मग त्यांची उपेक्षा तरी कशी करतां येईल !—तात्पर्य, जग अनंत आश्चर्यांचें व ऐश्वर्यांचें भांडार आहे—केवळ सात आश्चर्यांपुरतें मर्यादित नाही, असें मानणेंच सयुक्तिक होय.

आश्चर्ये—तीं निसर्गनिर्मित असोत किंवा मानवनिर्मित असोत—अपरंपार आहेत यांत शंकाच नाही. आणि त्यांची परस्पर गुंतागुंतीहि एवढी विलक्षण आहे कीं, तिलाहि अंत ना पार ! अशा अवस्थेंत या सर्व जंजाळाचें मूळ शोधणें किती कठिण—किती अशक्य—आहे, नाही ?—परंतु गंमत ही आहे कीं, अनंत विश्वांतील, अनंत आश्चर्यांचें मूळ चटकन् दिसण्याइतकें स्पष्ट आहे.

हे मूळ—हा मध्यबिन्दु = माणूस !

किंवा असेंहि म्हणतां येईल : सन्नंध विश्वांत एकच एक आश्चर्य असून बाकीचीं अनंत आश्चर्ये त्याचे पर्याय होत !

थोडा विचार केला म्हणजे सुजाण मनाला हे सहज पटेल कीं, माणूस एवढें एकच महान् आश्चर्य असून, बाकीचें सारें, त्याची छाया आहे !

विश्व हे असीम असें वर्तुल. आणि त्याचा मध्यबिंदु माणूस. वर्तुलाचा परिघ कल्पनातीत. पण मध्य स्पष्ट दिसणारा !

माणूस महान् आश्चर्ये खरेच. पण त्याच्यावर महान् नवलाचें एक कवच आहे, असें सांगितल्यास थोटांड वाटेल, पण वस्तुस्थिति तशीच आहे. माणसाच्या भोवतालचें नवलाचें कवच म्हणजे—

त्यानें स्वतःविषयीं फारच थोडा विचार केला आहे हें !

पुन्हां यांत आणखी एक चमत्कार: माणसाने स्वतःविषयीं जो कांहीं थोडासा विचार केला आहे, त्यांत त्याला आपण कसें आहों ? याचा उलगडा नीट पडलेला नाही. हें विधान अतिशयोक्तीचें वाटतें का ?— स्वतःकडे पाहा. भोवतालच्या माणसांकडे पाहा. एकूण मानवजाती लक्षांत आणून विचार करा. काय आढळेल ?

स्वतःविषयीं माणसाला जें कांहीं वाटतें तें खरें असतें का ?—तो भोवतालच्या माणसाविषयीं जी कांहीं बरीवाईट कल्पना करितो ती तरी खरी असते का ?—सर्वसाधारण मानवजातीविषयीं त्यानें बांधलेलीं अनुमानें वस्तुस्थितीस धरून असतात का ?—नाहीं ! नाहीं !! नाहीं !!!

काय कारण ?—एकच. माणसाने स्वतःविषयीं फारसा विचार केलेला नाही आणि जो केलेला आहे तो फारसा बरोबर नाही.

माणूस ! आश्चर्यांची खाण आहे ! त्याचें मन एक अजब कारखाना आहे ! त्या मनाचे व्यापार अकटोविकट आहेत !—आणि म्हणूनच मानवस्वभाव हा अनेक घटनांचा एक महान् ग्रंथ आहे !

मनुष्याच्या बुद्धीची प्रखरता, त्याच्या कल्पनेची भरारी, त्याच्या कर्तृत्वाची विशालता आणि आशाआकांक्षाची विविधता पाहावी न थक होऊन पाहात राहावें ! मग वाटतें : असा कर्तुमकर्तुम् जीव स्वतःविषयीं इतका अंध—इतका अज्ञानी असावा अं ?—कस्तुरीमृगाला स्वतःच्या बेंबीतच कस्तुरी आहे, याचें भान नसतें म्हणतात; पण तो त्या सुगंधाने

मत्त होऊन इतस्ततः भटकत फिरतो. मागसाचें असेंच आहे का ? अखिल विश्वांतील अनंत आश्चर्यांचा गाभा आपणच आहों, हें जाणून न घेतांच त्यानें आपल्या ज्ञानाचा व अस्तित्वाचा एवढा पसारा मांडलेला आहे का ?

काय सांगावें !—एवढें खरें कीं, मनुष्य स्वतःविषयी प्रांजल विचार करूं लागतांच—गडकऱ्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें

यावज्जीवहि “ काय मी ? ” न कळलें आप्तांप्रतीं नीटसें !
मित्रांतेंहि कळे न गूढ—न कळे माझे मलाही तसें ! !

असे खेदोद्गार तो काढतो नी हताश होऊन पुढें म्हणतो—

अज्ञाता ! मरणोत्तरीं प्रगट तें होईल तूं तें कसें ?
कोठें आणि कधीतरी जगतिं मी होऊन गेलों असें !

२

“ मी विश्वांचा मध्यबिन्दु आहे ! ” अशी शेखी माणसानें मिरवली तर ती फुकाची—अहंमन्यतेची—ठरेल. का ?—उत्तर अस्तित्वाचीं द्यावें तरी पंचाईत. नास्तित्वाचीं द्यावें तर !—फारच पंचाईत !

मुंगीच्या मानानें माणूस फार मोठा आहे यांत शंका नाही पण हत्तीसारख्या प्राण्यापुढें तो तुच्छच नाही का ?—मग सृष्टीच्या एकंदर संसारांत तो तुच्छ—तुच्छतर—तुच्छमयच ठरला तर काय नवल ?

विश्वरचनेचा विचार करतांना शास्त्रज्ञ स्पष्ट सांगतात कीं, आपला भूगोल हा विश्वाच्या व्यापांत रतिमात्राचा कोट्यांश असेल नसेल !—अशांत त्या भूगोलावर राहणारा द्विपाद—छेः ! त्याच्या तुच्छपणाची कल्पनाच करवत नाही !

होय. सृष्टीतील अनंत ऐश्वर्य भोगणारा आणि प्राणिमात्रांत श्रेष्ठ असा कोणीतरी स्वामी पाहिजे म्हणून जगच्चालकानें आपल्या प्रतिकृतीचा एक जीव तयार केला, तो मनुष्य अशी एक गोड कल्पना माणसानेंच करून घेतलेली आहे. पण ती साफ खोटी आहे असें आजच्या व्युत्पन्न शास्त्रज्ञांचें स्पष्ट मत आहे. प्रख्यात खगोल-शास्त्रज्ञ जेम्स जीन्स आपल्या एका निबंधांत म्हणतो—“सृष्टिरचनेचा विचार करितां एक गोष्ट स्पष्ट आढळून येते कीं, विश्वरचनेंतून इळू इळू माणसाची निर्मिती व्हावी, असा कोणताच कार्यकारणभाव दिसत नाही. जीवोत्पत्ती ही एक सहज घडलेली इष्टापत्ति आहे. त्यांत ‘मानव’ हा प्राणी तर अगदींच उपरा वाटतो. विश्वाच्या कारखान्यांत माणूस बनवणें हा हेतू किंवा विचार अजीबात आढळत नाही !” *

दर्शनीं विचित्र वाटणाऱ्या या विधानाची सत्यता पाहावयाची असल्यास मनुष्य व निसर्ग यांच्यांत चाललेला झगडा पाहावा. सुखानें जगतां येईल, सुलभतेनें रक्षण होईल आणि विस्तार सहज होत जाईल, असें कोणतेंहि साधन वा मार्ग निसर्गानें माणसाला ठेवलेला नाही ! सारखा एकच एक घोष ! झगडा ! झगडा !! झगडा !!! जन्म कसा होतो, कळायचें नाही. मृत्यु केव्हां येईल, समजायचें नाही ! पण त्या दरम्यान जें जगणें त्यांत काय ? सारखी ससेहोलपट !—मग सृष्टीतील सुखें भोगायला माणूस निर्माण केला, असें म्हणण्यांत वा मानण्यांत अर्थ काय ?

पण काय नवल ?—सूर्यप्रकाशाइतकें वरील सत्य ठळठळीत असतांहि माणूस दंड थोपटीत म्हणतो, सृष्टीची रचना कांहींहि म्हणो वा मजविषयीं केवढीहि तुच्छता दाखवो, मी विश्वाचा मध्यबिन्दु आहे हेंच खरें ! मी आहे म्हणूनच विश्व आहे—

* प्रो. जेम्स जीन्स कृत—The Mysterious Universe पृष्ठे १३ ते २५ पाहा.

हें आज लाभलें आतां तो जोडीन मनोरथ
हें आहे तेंहि होईल माझेंचि सगळें धन ।

* * *

मी स्वामी आणि मी भोक्ता सुखी मी सिद्ध मी बन्नी
कुलीन मी चि संपन्न माझी जोडी कुठें असे ?

गीताई १६-१३-१५

गीतेच्या उच्च अशा तात्त्विक भूमिकेवरून वरील दर्पोक्ति तमोमय आहे हें खरें व सुजांना ती अमान्य नाही; पण दुसऱ्या एका दृष्टीने ती सार्थ वाटण्यासारखी परिस्थिति आहे हेंहि विसरून चालणार नाही.

मानवजातीच्या बुद्धीचा व्याप व ज्ञानाचा अवाढव्य विस्तार काय दर्शवितो ?—द्रष्टा असला तर दृश्याला मूल्य. एरव्ही सारें शून्यच नाही का ?—माणसानें सृष्टि पाहिली, जाणिली व उपभोगली म्हणूनच तो भोक्ता व ती उपभोग्य असें नातें जमलेलें नाही का ?—मानवेतर प्राणी व मानव यांच्यामध्ये ज्ञानामुळेच अंतर पडत गेलें ना ?

ज्याला मन आहे व जो मनन करू शकतो तो मनुष्य अशी व्याख्या माणसानें आपल्या कर्तृत्वानें सिद्ध करून दाखविली आहे आणि या गोष्टीचा त्यानें ज्या दिवशीं प्रारंभ केल्या, त्या दिवशीं तो केवळ द्विपाद-प्राणी राहिला नाही.

सृष्टीची रचना कोणत्याहि कारणानें झालेली असो, जीवमात्राची उत्पत्ति कांहींतरी आडमाप असो आणि त्यांतून मानवप्राणी अगदीं उपट-सुंभाप्रमाणें अवतरला असो, एवढें निश्चित कीं, मनाचा योग्य उपयोग केवळ मानवानें केला ! पंचज्ञानेंद्रियें नी पंचकर्मेंद्रियें आणि मन सर्व प्राणी-मात्राला आहेतच; पण त्यांची जुळणी करून सृष्टीतील एकेक आश्चर्य ओळखणें, त्याची फोड करणें आणि त्याचा उपयोग स्वतःकरितां करणें या गोष्टी मानवानेंच केल्या, ही गोष्ट नाकारितां येत नाही.

माणसानें अग्नीचें स्वरूप व गुण ओळखतांच त्यास आपला सेवक बनविलें ! एवढा मोठा हा सर्वभक्षक राक्षस; पण मनुष्य असा विलंदर की, त्यानें त्याला आज एवढ्याशा काड्याच्या पेटीत कोंबलें आहे व अगदीं हुकमी सेवक करून ठेविलें आहे !

स्वर जवळ जवळ सर्व प्राण्यांची मिळकत; पण त्यांतून भाषा, विचार, संगीत आणि वाङ्मय निर्माण करण्याचें साधलें केवळ माणसालाच ! उगीच वर्णन तरी किती करावें ! मननाच्या बलावर माणसानें आपलीं ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें इतकीं उपयुक्त केलीं कीं, त्याची सीमा सांगतां येणार नाही व उपमा देतां येणार नाही. माणूस म्हणजे माणूस !— म्हणूनच तो स्वतःला विश्वात्मा मध्यत्रिंदु मानतो. आपण मेलें नी जग बुडालें ! अशी निराशेची पण अहंकारयुक्त म्हण तो वापरतो त्याचेंहि कारण अन्य नाही.

या स्थानीं इसापच्या एका गोष्टीची आठवण होते. एकदां माणसाची व घोड्याची गांठ पडली. दोघांचे कुशल प्रश्न झाल्यावर माणूस साळसूदपणानें घोड्याला म्हणाला, “ गड्या, तुझें डौलदार शरीर, पळण्याची गति आणि लढाऊ वृत्ति ह्या गोष्टी तुला कां प्राप्त झाल्या आहेत, जाणतोस ?—” घोड्यानें बुचकळ्यांत पडून नकारार्थी मान हालविली. तेव्हां माणूस म्हणाला, “ तूं माझ्या उपयोगी पडावेंस म्हणून. तुझी पाठसुद्धां पाहा कशी वाकदार आहे !—मला आरामानें बसतां येईल ! चल, आजपासून तूं नी मी जिवलग मित्र. हा मी तुझ्या पाठीवर किती झकास बसतो पाहा—” असें म्हणत त्या स्वभावतः उमद्या प्राण्याला माणसानें कुरवाळलें, चुचकारलें, त्याच्या पुढ्यावर थाप दिली व तो त्याच्यावर झटकन् स्वार झाला !

माणसानें सबंध सृष्टीशीं नातें जोडलें आहे तें या पद्धतीनें. तो स्वामी नी समृद्धशालिनी सृष्टि त्याची सेविका !

—माणूस ! —मोटा विचित्र प्राणी !

—काय स्वभाव आहे !

—कल्पनासुद्धां नव्हती या तऱ्हेवाईकपणाची !

मानवस्वभावाची काय गंमत आहे पाहा. मनुष्यस्वभावासंबंधी बोलणें निघालें कीं, वरील अर्थाचे उद्गार आपण सहजीं काढतो, ऐकतो. अर्थात् बहुतेक वेळीं हे बोल टीकेचे, चेष्टेचे, सखेदाश्चर्याचे किंवा रागाचे असतात; पण त्यांचा डौल असा कीं, बोलणारी व ऐकणारी व्यक्ति जणूं मनुष्य नाहीच ! स्वतःच्या डोळ्यांतील मुसळ दिसायचें नाही पण दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळ दिसायचें ! नवलच नव्हे का !

जगांतील कोणत्याहि आश्चर्याचा ठाव घेतल्यावांचून राहावयाचें नाही, अशा बाण्यानें वागणारा मनुष्य स्वतःच्या बाबतींत केवढा अंध !— स्वतःच्या आचारांविचारांच्या चौकटींत जें न बसेल, असें इतरांचें कोणतेंहि बर्तन वा बोलणें सर्वसाधारण माणसाच्या मनाला मोठें चमत्कारिक वाटतें, त्याच्या आकलनशक्तीला धक्का बसतो, आणि तो वरीलसारखे उद्गार काढतो.

हा प्रकार परस्परांना तिऱ्हाइत असलेल्या माणसांच्या मध्येच षडतो असें नव्हे; तर अगदीं निकटच्या माणसामाणसामध्येहि अनुभवास येतो. मग तीं माणसें प्रेमानें, नात्यानें, रक्तसंबंधानें, मित्रत्वानें वा जीवनांतील व्यवहारानें कितीहि एकत्र आलेलीं असोत.

माणूस—विचित्र प्राणी खराच !

आणि त्याचा स्वभाव—तोहि विचित्रच !

मानव—स्वभाव—दर्शनाची ही गंमत नीट समजून घ्यायची

झाल्यास आपणांस अगदीं मुळांत गेलें पाहिजे. मानवजातीच्या जगभर पसरलेल्या वटवृक्षाचें मूळ एवढ्याशा घरांत आहे. नव्हे ?—मग मानव-स्वभावाच्या विविधतेचें व वैचित्र्याचें मूळ तेथेंच आहे, हें काय सांगायला पाहिजे ?

स्त्री + पुरुष = पूर्ण मनुष्य

पत्नी ✕ पति = संसार

संसार + जीवनकलह = मानवजातीचा विस्तार.

यावरून काय दिसतें ?—मानव दुभंग आहे. स्त्री नी पुरुष हीं त्याचीं दोन भकलें ! एकलेपणांत कोणीहि पूर्ण मनुष्य असूं शकत नाहीं. तीं एकरूप झालीं तरच मानवाचा अवतार ! नाहींतर दोघेहि शून्य ! एक म्हणजे शून्य. दोन म्हणजे एक, आणि तीन म्हणजे गर्दा. या आंकडे-मोडींत विनोद असला तरी तो समर्पक नाहीं असें कोण म्हणेल ?

पण यावर मनांत प्रश्न असा येतो कीं, पतिपत्नीसंबंधांत दोन म्हणजे एक हें जर खरें, तर त्या एकांत स्वभावाची एकवाक्यता कां असूं नये ?—पण गमंत ही कीं, या मुळातील द्वैतांतच स्वभाववैचित्र्याची मेख असते आणि ती तशी असते म्हणूनच दाम्पत्यप्रेम उद्भवतें !

एकसारखेपणा सृष्टीला मान्य नाहीं. विविधता, विचित्रता आणि विसंगति हें तिचें जीवनध्येय आहे ! मनुष्यस्वभावालाहि तोच नियम लागू आहे. प्रेम, विश्वास, सहकारिता, ममत्व, त्याग व आनंद यांचा जन्म स्वभाववैचित्र्यानेच होतो; आणि याच्या उलट रागद्वेष, गैरसमज, तुटकपणा, शत्रुत्व, स्वार्थ व वैताग यांचाहि पसारा वैचित्र्याच्या पोटीं असतो ! अग्नीनें दाह होतो व सौख्यहि होतें. तसा प्रकार आहे. उपयोग करणें वा करून घेणें माणसाच्या हार्ती.

मानवस्वभावाविषयी विचार करितांना एका अमेरिकन लेखकानें --हा ऑलिव्हर वेंडेल होम्स असावा-- एक गंमतीचा परंतु मार्मिक विचार केला आहे. तो म्हणतो, ज्यावेळीं दोन माणसांचा परस्परशीं संबंध येतो व तीं एकमेकांस जोखू लागतात, त्यावेळीं तेथें केवळ दोनच माणसें असतात असें नाहीं. तर तेथें सहा माणसें असतात ! प्रणयानें धुंद झालेले दाम्पत्य असेना. दोन म्हणजे एक नव्हे, तर सहा !

उदाहरणार्थः--मालती-माधवाची जोडी घ्या. दोघेहि एकत्र आली कीं, तीन मालती नी तीन माधव यांचा तो सामना असतो !

मालती मुळांत असते नी एक. ती स्वतःला समजते त्या पद्धतीची मालती क्रमांक दोन, आणि माधवाच्या दृष्टीनें तयार झालेली मालती असते, ती क्रमांक तीन !

असाच क्रम माधवाचा असतो. एक, जगांतला माधव. दुमरा, माधवाचा माधव, आणि तिसरा मालतीचा माधव !

वरील प्रकार म्हणजे केवळ कांहींतरी कौतुक नव्हे. थोडा विचार केला म्हणजे समजस मनाला पटतें कीं, दोन व्यक्ति स्वभाववैचित्र्यामुळे सहा असूं शकतात ! पाहा ना, मालती मुळांत जशी असते तशी ती तिला माहीत नसते व माधवालाहि नसते. तसेंच माधवाचें. मग एका जोडप्यांत आणखी दोन जोडपीं सामावलेकीं असतात, असें मानण्यास अडचण कां वाटावी ?

दोन व्यक्तींचा हा गुणाकार. मग नित्याच्या व्यवहारात व्यक्तींची संख्या जो जो वाढेल तो तो गणितश्रेढीनें त्याची किती वाढ होईल व स्वभावांचा केवढा संकर होत असेल, याची कल्पनाच करावी.

एका एक कधीं जसें दिसतसे स्वांतीं विकारांतरें ।

अन्या तें न दिसे तसेंच; असतें ज्याचें तयातें खरें !

ही गडकऱ्यांची उक्ति ध्यानीं आणून आपण स्वतःकडे व इतरांकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन सुधारला पाहिजे.

मानव-स्वभाव-दर्शनाचा विचार या दृष्टीनें झाला पाहिजे. म्हणजे स्वभावाची विविधता व विचित्रता आपल्यास हवी तशी उपयुक्त करतां येईल. लोकाप्रणीना हें सहज साधतें. किंबहुना ज्या माणसाला मानव-स्वभावांतील ही मख्खी जितक्या प्रमाणांत कळेल, तितक्या प्रमाणांत त्याला महत्त्व मिळत जाईल आणि त्याला दुसऱ्याची व दुसऱ्याला त्याची संगत सुखावह आणि उपयुक्त होत जाईल.

प्रत्येकानें जीवनाचा हा विचार साक्षेपानें केला पाहिजे.

अर्थ असा कीं, आपण माणसें आहों ! असें म्हणतांना त्यांतील सहानुभूतीचा वा सवलतीचा वाटा केवळ स्वतःकडेच ओढायचा नाही. स्वभाववैचित्र्यांत जसा दुसरा आहे तसाच मीहिपण आहे, हें ध्यानांत ध्यावयाचें आणि स्वभाववैचित्र्य केवळ एकोप्याकरितां व परस्परसहकार्याकरितां आहे, हें विसरायचें नाही. एवढें झाल्यास—

चित्तैक्यास्तव सर्वथा फुकट कां हेका धरावा मग ?

एका शून्य जगीं दिसे तरि दिसे शून्यांत अन्या जग !

अशी तडजोड गडकऱ्यांच्या शब्दांत करण्यास कांहींच हरकत नाही.

प्रकरण दुसरें

१

नित्यपरिचयांतील व अगदीं निकटच्या गोष्टींविषयीं सर्वसाधारण माणसें किती आंधळीं वा अज्ञानी असें शकतात, हे पाहाण्यासारखें आहे. तुमच्या बॅटकीच्या खोलींत अंगावरील कपडे अडकविण्यास खुंटया किती आहेत ? राहात्या वंगल्याच्या वरांड्यांत चढून जाण्यास पायऱ्या किती आहेत ?—तुमच्या आळींतील दिव्याचे खांबे तुमच्या ओळीला आहेत कीं समोरच्या ? इत्यादि अगदीं साधे प्रश्न कोणालाहि चटकन् विचारावे ? उत्तर देणारा कांहीं क्षण तरी बुचकळ्यांत पडेल आणि नंतर जें उत्तर देईल तें निश्चित व समर्पक असेलच असें नाही.

अगदीं समोरच्या गोष्टींत माणूस आंधळा नसूनही आंधळा असतो हेच खरें. स्वतःचा किंवा इतर माणसांचा स्वभाव—अर्थात् परिचयांतील माणसांचा—माणसाला आकलन होत नाही किंवा त्याविषयीं विशेष विचार करावासा वाटत नाही, याचें प्रमुख कारण, त्या त्या गोष्टी सारावांतील असतात हेच. ठेंच लागली म्हणजे खालीं पाहाण्याची इच्छा व्हायची. तोपर्यंत मार्ग सरळ भासायचा. स्वतःचा किंवा दुसऱ्याचा स्वभाव टोचला पाहिजे मग उद्गार—काय मनुष्य स्वभाव आहे !

सौंदर्य वा चमत्कार प्रतीत होण्यांतहि हाच अनुभव आहे. पुस्तकांत वाचलेले हिमालयाचें वनश्रीसौंदर्य चाखतां येतें; पण आपल्या गांवाशेजारीच असलेल्या एखाद्या सुंदर राईची वा झुळझुळ वाहाणाऱ्या ओढ्याची गंमत वाटत नाही. रात्रीचें तारांकित आकाश अत्यंत अभ्युत् वाटतें; पण पायाशीं असलेल्या तृणांकुरांच्या जीवनाचें वा सहज दृष्टिपथांत येणाऱ्या गारगोटीचें कौतुक वाटत नाही. त्यांच्यांतील सौंदर्यहि प्रतीत होत नाही.

अगदी याच पद्धतीने मानवी स्वभावांतील सौंदर्य, चमत्कृति वा विविधता माणसाला रिझवूं शकत नाहीत.

सौंदर्य वा चमत्कृति वस्तूंत असते की, पाहाणाऱ्याच्या दृष्टींत असते !—हा वादाचा प्रश्न आपण बाजूला ठेवूं. एवढें खरें की, सौंदर्याची प्रचीति ध्यावयाची असल्यास सौंदर्ययुक्त वस्तूपासून माणसानें थोडें दूर राहिलें पाहिजे. दुरून आलेल्या गायनाचे सूर मोठे मधूर वाटतात नव्हे !—शेजारच्या घरांतील उदकाडीचा सुवास विशेष मोहक भासतो नव्हे ?

सुंदर चित्र पाहण्यांत हा अनुभव रोकडा आहे. तें त्याच्या कर्णा-इतकें लांब धरून पाहावें लागतेंच लागतें ! जलरंगाचीं नामांकित चित्रें सौंदर्यभरित केव्हां ?—दुरून पाहिलीं तर !—तैलरंगांतील चित्रांची तर गोष्टच बोलावयाला नको. तैलरंगाचें चित्र हातांत घेऊन पाहिलें तर ?—समजा, रात्रीच्या वेळीं चार लोक शेकोटी करून शेकत बसले आहेत असा देखावा चित्रांत आहे, तर जवळून काय दिसेल ? एखादी चिरटलेली भित कशीतरी लिंपल्यावर जशी ती ओंगळ दिसते, तसें तें दिसेल. चित्रांत काय दर्शविलें आहे, याचा उलगडासुद्धां नीट होणार नाही. पण तेंच चित्र भितीला लावावें नी दुरून पाहावें. पेटलेली शेकोटी, रसरसलेला विस्तव, त्यांतून उठलेल्या ज्वाला आणि मधेंच कुठेंतरी एवढासा धूर अगदीं स्पष्ट दिसेल ! आणि चित्रकाराची कुंचली यशस्वी असेल तर ? त्या शेकोटीचें सौख्य उपभोगणारे लोक मोठ्या मजेंत गप्पागोष्टी करीत असल्याचाहि भास होईल !—तात्पर्य, सौंदर्यप्रचीति दूरत्वानें विशेष स्पष्ट व यथातथ्य येते यांत शंका नाही.

चित्राची गोष्ट आपण बाजूला ठेवूं. तसलें चित्र पाहाण्यास कुठेंतरी प्रदर्शनांत जावें लागेल. आपण ज्या गांवांत वा नगरांत राहातो त्याचें सौंदर्य मुख्य चौकांत राहून दिसेल का ?—नाही. कुठेंतरी उंचस्थानीं दूर

जायला हवें ! एवढी प्रचंड मुंबापुरी ! कोटाच्या भागांत किती वैभवसंपन्न आहे ! पण तिचें सौंदर्य पाहायचें झालें तर ?—मलबारहिलवर गेलें पाहिजे ! मुंबई कांहीं निराळीच भासते.

मुंबईच काय, सामान्य खेडे घ्याना. अगदीं ओढ्याच्या कांडाला व वृक्षराजेंत गुरफटलेलें असूं दे. त्याची गंमत पाहायची झाल्यास, त्याच्या शेजारी एखादी टेकडी असावी, तिच्या माथ्यावर जावें नी खालीं दृष्टि टाकावी ! गांवाशेजारचा ओंगळ वाटणारा ओढा एकदम निराळें रूप धारण करतो ! त्याची नागमोडी गति, कांठचीं झाडेंझुडपें, पाणोठा, मधून मधून सूर्यप्रकाशांत चमकणारें पाणी आणि झाडींत लपलेलें गांव जणूं सुंदर चित्रच !—खालीं पसरलेलीं तींच शेते, त्यांत वावरणारी तींच माणसें व जनावरें, आणि तीच बागाईत; पण सारें कांहीं मनोवेधक वाटतें ! आपण मोहित होतोच होतो.

सौंदर्यप्रचीतीचा हाच नियम मानवस्वभावांतील सौंदर्याला म्हणा किंवा यथातथ्य-दर्शनाला म्हणा, लागू आहे ! आपण थोडें दूर सरकून आपल्या भोवतीं पसरलेल्या मानवस्वभावाचा देखावा पाहाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

याकरितां मोटा आटापिटा केला पाहिजे अशांतला भाग नाही. जिथें चारसहा माणसें जमलीं आहेत, अशा स्थानींहि किंचित् बाजूला राहून मानवस्वभावाची गंमत पाहातां येईल.

किंवा गांवातल्या एखाद्या तिळ्यावर बसून किंवा नगरांतील एखाद्या राजमार्गावर थांबून आपल्या पुढून जाणाऱ्या जनसमूहाचें अवलोकन करतां येईल. या असल्या जनसमूहाकडे पाहून प्रथमतः विशेष कांहीं वाटणार नाही. पण ही समोरून जाणारी गर्दी आपण कां पाहातो आहो ! हें ध्यानीं घेऊन निरीक्षण करूं लागल्यावर एक नवा अनुभव जाणवूं लागतो.

२

बहुश्रुत व चौकस वाचकांना हें माहीत आहे कीं, राजधानी म्हटलेल्या नगरांत त्याचें वैभव दाखविण्याकरितां व लोकशिक्षण वाढावें म्हणून लहानमोठीं पदार्थसंग्रहालये व प्राणिसंग्रहालये स्थापन केलेलीं असतात. मुंबईचा राणीचा बाग हें त्याचें मोठें उदाहरण एक वेळ अवलोकन करण्यासारखें आहे.

या असल्या संग्रहालयात मृष्टीतील विविधता, वैचित्र्य व चमत्कृति यांचा जमेल तेवढा सांठा करण्याचा उपक्रम सारखा चाललेला असतो. त्यांत नीट व्यवस्था राहावी म्हणून अनेक दालनें, उपदालनें पाडलेलीं असतात. यांपैकीं कोणतेहि एक दालन सहज पाहिलें तरी कांहीतरी ज्ञान व त्यांतून निर्माण होणारा आनंद माणसाला लाभल्यावांचून राहात नाही. त्यावेळीं एकाच गोष्टीचें स्मरण होत नाही. तें माणसाच्या बुद्धिमत्तेचें व परिश्रमाचें होय.

या संग्रहांचें अस्तित्व माणसामुल्लेख नव्हे काय ?—आणि त्यांचा आनंद लुटणारा प्राणी म्हणजे एकमात्र माणूसच, नव्हे ?

याच धर्तीचा आणखी एक प्रकार आहे. तो प्रदर्शनांचा होय. शेती, उद्योग, व्यापार, चित्रकला इत्यादि निरनिराळ्या विषयांचीं प्रदर्शनें मधून मधून मोठ्या नगरांतून भरतातच; पण अलीकडे खेड्यांपाड्यांतूनहि जत्रा भरण्याच्या संधीला शेती व ग्रामोद्योगासंबंधी प्रदर्शनें भरविण्यांत येऊं लागली आहेत !—माणसप्राण्याचा हा खटपोपहि ध्यानांत घेण्यास हवा. त्यानंतरचें लोकशिक्षणाचें व ज्ञानप्रसाराचें मोठें साधन म्हणजे ग्रंथालये होत. यांची प्रतिष्ठा स्पष्ट असल्यामुल्लेख विशेष सांगण्याचें कारण नाही. ग्रंथालयाच्या कोणत्याहि शाखेंत जावें आणि वरवर दृष्टि टाकावी. माणसाच्या कर्तृत्वाचें कौतुक वाटल्यांवाचून राहाणार नाही.

३

नदीचे पागोटे, चावड्या, देवळें, बाजार व तिठ्याचीं स्थानें हीं खेडेगांवांतील माणसें जमण्याचीं ठिकाणें. म्हणून मानवी स्वभावाचा अभ्यास करूं पाहाणाऱ्या जिज्ञासूला या या स्थलांचा हवा तसा उपयोग करतां येईल.

याच दृष्टीनें छोट्यामोठ्या नगरांत मुख्य राजमार्ग, विश्रांतिगृहे सभा व सार्वजनिक उद्यानें, फिरण्यास जाण्याचीं स्थानें, नाटक वा चित्रपट-गृहे हीं मानवसमाज एकत्र येण्याचीं स्थानें होत. यावरून ज्याला माणूस, त्याचा स्वभाव, त्याचें मन, त्याचे आचारविचार यांचा परिचय करून घ्यावयाचा असेल त्याला कुठेंहि व केव्हांहि भरपूर संधि आहे हें काय सांगायला पाहिजे ?

मात्र यासंबंधीं एक गोष्ट लक्षांत घेण्यास हवी. वर सांगितल्याप्रमाणें मानवस्वभावाचे निरनिराळे घटक पाहातांना आपल्या दृष्टींत तरतमभाव पाहिजे. आणि समोर दिसणारा माणसांचा थवा कां जमला आहे, याची स्पष्ट जाणीव स्वतःला हवी. म्हणजे विचार करण्यास सोपें जातें.

वाचनाचा आस्वाद घेण्यासारखें आहे हें. ललितवाङ्मयाची गोष्ट ध्या. काव्य, नाटक, कादंबऱ्या, गोष्टी इत्यादि प्रकारांपैकीं जें पुस्तक आपण उचलूं, त्याचें स्वरूप आपणास कळलेलें असलें म्हणजे आपल्या मनाची चुकभूल होण्याचें कारण राहात नाही. आरबी भाषेंतील सुरस गोष्टी वाचतांना आपण अर्वाचीन कादंबरीचें तंत्र त्यांत पहात नाही. किंवा गडकऱ्यांची कविता वाचतांना दासबोधाचे नियम लक्षांत घेत नाही. खरेंच आहे. लावणीचा चटकदारपणा वा नखरा तुकारामाच्या अभंगांत कसा

आढळणार !—किंवा अभंगांतील शांति-भक्ति-समाधान लावणीत कोटून असणार ? ज्याची त्याची गोडी व योग्यता वेगवेगळी.

आणखी एक गोष्ट. वाचनाची गोडी लागल्यानंतर आपले लक्ष प्रथमतः ललितवाङ्मयाकडेच लागते. कथा-कादंबऱ्याच आपल्यास मनापासून रुचतात. कारण अनायास मनोरंजन हे आपले ध्येय असते. ज्ञानकोश वा गीतारहस्य यांसारख्या नामवंत ग्रंथांची योग्यता आपल्यास माहीत असतांहि आपण त्यांच्या वाटेला जात नाही. कां ? —त्यांचे वाचन आपल्या बुद्धीला पेलण्यासारखे नसते म्हणून. वाचनाची गति जसजशी चाढत जाईल, तसतसें आपले वाचन आपोआपच चौरस होत जाते. मग आपले चोखंदळ मन कथा-कादंबऱ्यांच्या पलीकडे सहजच धावू लागते.

मानवस्वभावाच्या निरीक्षणाला व परीक्षणाला हाच नियम लागू आहे. पहिल्यापहिल्यांदा त्यांत प्रत्यक्ष मनोरंजन व अप्रत्यक्ष ज्ञानलाभ घडत गेला पाहिजे, तरच त्या विषयाची चटक मनाला लागेल.

४

पदार्थसंग्रहालयें, प्रदर्शने आणि वाङ्मय हीं ज्ञानार्जनाचीं प्रचंड साधनें मनांत आणावीं आणि मानवसमाजाकडे पाहावें, किंवा, मानवाच्या विविधरंगी समाजाकडे पाहावें; आणि वरील साधनांच्या निर्मितीसंबंधांतील त्याचा व्याप शोधावा. मन थक झाल्यावांचून राहाणार नाही.

दहापांच माणसांनीं बनलेलें कुटुंब, अशा शेंकडों कुटुंबांनीं बनलेलें गांव आणि अशा हजारों गांवांनगरांनीं बनलेला देश ! मानवसमाजाचीं हीं वर्तुळें कशीं विस्तार पावत गेलीं आहेत ! यांत लहान-मोठे भाग पाडून मानवस्वभावाची गंमत पाहावयाची आहे काय. ?—चला राजमार्गावर. जनप्रवाह मागे पुढें हेलकावत चालला आहे. कुठें जोड्या जोड्या

आहेत. कुठें घोळका आहे. कुठें विलक्षण भीड आहे तर कुठें विरळपणा आहे. घाई व संथपणा यांचें मिश्रणहि प्रेक्षणीय आहे. मार्गाच्या कडेला राहून खुशाल हा देखावा पाहावा नी मनाशी विचार करावा.

याच घर्तीने एखाद्या देवालयांत जावें नी माणसांची ये-जा पाहावी. वाचनालयांत जावें नी तेथे जमलेल्या समूहाचे करमणुकीच्या दृष्टीने अवलोकन करावें, किंवा सभागृही जाऊन मिसळावें, किंवा नाटक-सिनेमा-गृहांत प्रवेश करून स्वतंत्र प्रेक्षक व्हावें. मानवसमूहाचे हे निरनिराळे गट म्हणजे मानवस्वभावाचा एकेक ग्रंथच. बरबर चाळावा, एखादा भाग पाहावा. किंवा संथपणें मनन करावें. अनेक गंमती ध्यानांत येतील. मनोरंजनाबरोबर कांहीं विशेष ज्ञानहि होईल.

याहिपेक्षां विशाल-विविधता व वैचित्र्य यांनी भरलेले-मानव-समाजाचें चित्र पाहावयाचें आहे का ?—मध्यवर्ती असणारें व अनेक फांटे एकत्र आलेले रेल्वे स्टेशन पाहाण्यास जावें. एका स्थानी व एका वेळीं कितीतरी गोष्टी पाहाण्यास मिळतील. याविषयी माझा स्वतःचा एक अनुभव सांगण्यासारखा आहे.

कांहीं निमित्तानें भुसावळला गेलों असतां फावल्यावेळीं गंमत म्हणून स्टेशनवर फिरण्यास गेलों. प्लॅटफॉर्म तिकीट घेऊन आंत घुसलों व इतस्ततः भटकत निघालों. पदार्थसंग्रहालयांत फिरावें त्याप्रमाणें अवलोकन करीत एका पुलावरून चाललों असतां मध्येच थांबलों व खाली नजर टाकली. उजव्या हाताला तिकिटवर होतें आणि त्याला लागून विस्तीर्ण प्लॅटफॉर्म पसरला होता. थर्डक्लासची वेटिंगरूमहि हीच असावी.

भुसावळ हें रेल्वेचें एक प्रमुख केंद्र. इकडे मुंबई व तिकडे दिल्ली-कलकत्ता या राजधानींना जोडणारी ती मोठी उतारपेठ असल्यामुळे भिन्न भिन्न भागांतील प्रवाश्यांनी ती नेहमीच गजबजलेली असते. आजहि

एखादी मोठी जत्रा भरल्याप्रमाणें तें स्थान माणसांनीं फुलून गेलें होतें. कौतुकवश होऊन मी सहजच थांबलों आणि खालचा जनसंमर्द पाहूं लागलों.

मानवस्वभावाचें विशाल चित्र होतें तें.

भुसावळ महाराष्ट्रांत मोडत असल्यामुळें महाराष्ट्रीयांचें व त्यांच्या भाषेचें प्राबल्य तेथें भासत असल्यास नवल नाहीं. पण ही गोष्ट चटकन ध्यानांत न येईल इतका निराळेपणा तेथें स्पष्ट दिसत होता. माझ्या माहितीप्रमाणें ह्या जमावांत मला बंगाली, युक्त प्रांतीय, पंजाबी, सिंधी, मारवाडी, गुजराथी, राजस्थानी, कानडी व मद्रासी इतक्या प्रकारचे लोक आढळले. यांत धर्म, पंथ, आचार-विचार, पोषाख व भाषा यांचें संमिश्रण विलक्षण साधलें होतें, हें सांगण्याचें कारणच नाहीं.

मानवांचा केवढा संकर तेथें जुळून आला होता. अनेक देशांचे अनेक लोक. प्रवासाच्या धांवपळींत सहज एकत्र आलेले. कांहीं कालानें सर्वांची पांगापांग होणार होती. कोणी कोणाचा नव्हता. घडीभराचे सारे सोबती. पण भेदाभेद असा गंमतीचा कीं पाहातांच मन रमावें. स्त्री-पुरुष, म्हातारे-तरुण, मुलें-बाळें, श्रीमंत-गरीब यांची सरमिसळ सर्वत्र दिसत होती. कुठें जोडपी होती, कुठें कुटुंब होती. कुठें नुस्ता पुरुषांचा जमाव होता. कुठें भगंग-भिकारी होते, तर कुठें एखादाच प्रवासी होता. याशिवाय ज्यांना जनमनलजा फारशी नाहीं व कायद्याची भीति मुळींच नाहीं असे घटिंगणट्टि बावरत हांते. हा देखावा पाहून कांहीं वेळ तरी मी चकित होतसाता पाहातच राहिलों.

मी स्वतःशीं म्हटलें : मानवसमाजाची विविधता व वैचित्र्य किती उमाप आहे ! वयें, वस्त्र-प्रावरणें, आचार-विचार, हावभाव, रंग-रूप, सगळ्यांत विविधता. मुद्रा व्यक्तिगणिक निराळी. तोच मासला स्वभावाचा. साम्य व विरोध यांची भेसळ अशी कीं मोठी गुंतागुंत वाटावी. बरें केवळ गुंतागुंत

म्हणावी, तर कांहीं धागे स्वष्ट दिसण्यासारखे अलग अलग; आणि या अशा लोकांपैकी मी एक आहे, नव्हे ?

मग नवे विचार मनांत आले. हा एवढा जनसमाज इथें कां जमला आहे ?—जीवनकलहाच्या गोंधळांत सांपडला म्हणून. शक्य असेल तेवढ्यांच्या मुद्रा न्याहाळीत शोध घेतला तर काय आढळेल ?—जें ठायीं ठायीं दिसतें तेंच. दुःखी कष्टी, आनंदी-उत्साही, चिंतातुर, उगीच हसणारी, उगीच गंभीर, अशाच मुद्रा सर्वत्र दिसतात, नव्हे ? ही झाली बाह्य परिस्थिति. प्रत्येकाचें आंतर कोणत्या रूपांत असेल बरें ?—या एकत्र आलेल्या मनुष्यमात्राच्या मनांत कोणकोणते विचार येत असतील, विकार उसळत असतील, भावना हालत असतील, आशा-निराशांचें आंदोलन चालू असेल, काय सांगावें ? अगदीं निर्विचार वा निर्विकार कोणीच असत नाही, असणार नाही, हें निश्चित; पण आंतील खळबळ कोणत्या धर्तांची असेल हें कळायला कांहीं मार्ग आहे का ?—मुद्रेवरून मनोगत ताडणें केवळ अशक्यच आहे का ?—शोधत गेल्यास कांहीं अंदाज बांधतां येतील; पण निश्चित उत्तर सांपडणें कठिणच. कारण विकार-विचार उठणें हा मनाचा धर्म खरा; पण ते तरंग लपविणें किंवा त्यांना निराळा रंग देऊन प्रगट करणें हें माणसाचें स्वाभाविक नाट्य आहे.

मानवस्वभावाचा विचार वा अभ्यास करितांना ही गोष्ट ध्यानांत घेतलीच पाहिजे, केवळ मुद्रेवरून मनोगताची अटकळ बांधणें कांहीं वेळां बरोबर वाटलें तरी बाकी तें चुकीचें असण्याचा संभव फार. समोरची व्यक्ति अनोळखी असल्यास आपली अटकळ भलतीकडेच वाहील. पण ओळखीची असेल तरी फसगत होईल. दुसऱ्याविषयी विचार करितांना त्या व्यक्तीविषयी आपल्या मनाची अनुकूलता वा प्रतिकूलता आड येईलच. व्यक्ति लोभांतील असल्यास तिच्यावर आपण अवास्तव गुणारोप करूं; नसल्यास भलते आरोप करूं. नित्याचा अनुभव आहे हा. म्हणून आपण

सारींच माणसें आहों हा मुख्य मुद्दा गृहीत धरून मानवस्वभावाचा विचार केला पाहिजे.

असेच कांहीं विचार करीत मी प्लॅटफॉर्मवरील मानवसमाजाचें तें बकाल भासणारें चित्र पुन्हां एका निराळ्या दृष्टीनें पाहिलें. कांहीं वेळानें मनाला हें पटलें कीं, माणूस चांगला आहे व वाईटहि. तो आचारा-विचारानें दानव असतो व देवहि. प्रकाश व अंधार यांच्या जोडीप्रमाणें हा प्रकार आहे. वनश्रीचें सौंदर्य त्यांत असणाऱ्या छाया-प्रकाशाच्या वांटणीमुळें आकर्षक असतें. मानवसमाजाचें कोठलेंहि चित्र असेंच सुंदर असतें. धीरोदात्त व हीन यांचें संमिश्रण असायचेंच त्यांत.

समोरच्या जनसमुदायांत मला तेंच आढळलें. नानाप्रकारच्या भिन्न-त्वांमुळें सारे प्रवासी आपल्यापुरते स्वतंत्र असले तरी त्या सर्वांमध्ये साध्या माणुसकीचा दोरा ओवलेला होता. म्हणूनच त्या देखाव्यांत मला कथा, काव्य, नाट्य व संगीत यांची रम्यता आढळून आली.

प्रकरण तिसरें

१

माणूस ! व त्याचें सृष्टिविषयक प्रचंड ज्ञान ! आश्चर्यानें मन तटस्थ होतें, भांबावून जातें. सृष्टिरचनेंत भरलेल्या नानाविध रहस्यांच्या गांठी उकलतां उकलतां मनुष्याच्या कुशाग्रबुद्धीनें काय बाकी ठेविली आहे ! अनेक शास्त्रांची रचना, विद्याकलादिकांची उपासना, आणि उद्योगाचे व्याप असे कांहीं विशाल आहेत कीं, सारें कांहीं अनंत व अपार वाटात्रें. आणि तरी ज्ञान्यांनीं व शास्त्रज्ञांनीं म्हणावें कीं, गवसलेला ठेवा अत्यल्प आहे !—कणमात्र सांपडलें असेल नसेल.

कांहीं असो. माणसाची आकलनशक्ति दांडगी खरीच ! आदिमानवानें स्वसंरक्षणार्थ सोटा हातांत घेतला तो दिवस आणि आजच्या महायुद्धांतील भयंकर शस्त्रास्त्रे—ही सांखळी काय दर्शविते ?—गोफणीत घालण्याकरितां उचललेला एवढासा धोंडा. त्यानंतर त्याची परिणती काय तर आजचें भूस्तरशास्त्र ! खाण्याकरितां झाडपाला ओरबडण्यास केलेला प्रारंभ आज वैद्यक, कृषि व वनस्पतिशास्त्र इतक्या रूपांनीं विस्तार पावला आहे ! पहिल्या माणसानें रात्रीं केवळ कौतुकानें, भीतीनें वा आश्चर्यानें आकाशाकडे पाहिलें. आज त्याच्या वंशजांनीं, खगोलशास्त्र, वायुशास्त्र, विद्युत्शास्त्र इत्यादि आश्चर्यकारक शास्त्रांना स्थापित केलें आहे. तात्पर्य, माणसानें सृष्टींत ज्या ज्या लहानमोठ्या गोष्टी पाहिल्या व उपयोगांत आणून उपभोगिल्या, त्या त्या सर्वांचीं त्यानें शास्त्रें रचून टाकलीं ! हें त्याचें ज्ञान एवढें सर्वांगी व सर्वव्यापी आहे कीं, त्याच्या दृष्टिपथांत न आलेलें गूढ आतां शिळकच राहिलें नाही असें खुशाल म्हणावें.

हें जर खरें तर माणसाला स्वतःसंबंधीं नीट उलगडा पडला नाही, त्याचें एतद्विषयक ज्ञान तुटपुंजें आहे असें तरी कसें म्हणायचें ? त्यानें आपल्या सोयीप्रमाणें निर्माण केलेले निरनिराळे धर्म व पंथ, त्यांतून निर्माण झालेलें तत्त्वज्ञान व अध्यात्म; त्याची समाजसंघटना व तिच्या स्थैर्याकरितां निर्माण झालेलें राज्यशास्त्र व समाजशास्त्र आणि चालू कालांत फार पुढारलेलें मानसशास्त्र यांच्याकडे पाहिल्यावर काय निष्कर्ष काढावयाचा ?—माणूस स्वतःविषयीं खरेंच अज्ञानी आहे ?—मुळींच नाही. बरील शास्त्रें ओरडून सांगतीऊं कीं, नाही; मनुष्य स्वतःविषयीं अज्ञानी नाही. उलट तो त्या विषयांतहि पारंगत आहे. माणसानें स्वतःविषयीं, स्वतःच्या स्वभावाविषयीं व मनाविषयीं खूपच खूप विचार केलेला असून त्यानें या विषयांचीहि शास्त्रें—उपशास्त्रें निर्माण केलेली आहेत !

आणि या प्रबंधाच्या आरंभालाच आपण विधान करून ठेविलें

आहे कीं, माणूस स्वतःला नीट ओळखीत नाही, हा मोठा चमत्कार होय. अगदी परस्परविरोधी विधाने आहेत, नव्हे?—खरी गोष्ट. पण वाचकांनीं गोंधळांत पडण्याचें कारण नाही. पहिलें विधान साधार आहे व आतांचें तितकेंच खरें आहे. वादविवादाचे पुष्कळ विषय असे आहेत कीं, ज्यांना परस्परविरोधी असे पूर्वे नी उत्तरपक्ष असतात. पण शेवटीं त्यांचा सांघा जुळलेला असतो. वर्तुळाच्या शेवटाप्रमाणें आहे. वर्तुळाच्या प्रारंभीं जें टोंक असतें, तेंच विरुद्ध दिशेनें प्रगट होऊन पुन्हां पूर्वस्थलीं येतें. पृथ्वी-प्रदक्षिणेची गंमत अशीच नाही का ? दोन प्रवासी अगदीं विरुद्ध दिशा धरून प्रवासाला निघतात. एक पूर्वेकडे तोंड करून तर दुसरा पश्चिमेकडे तोंड करून, पण दोघांची भेट होते त्यावेळीं दोघेहि एकमेकांस सामोरे आलेले असतात ! मानवस्वभावान्या ज्ञानाज्ञानाची विसंगति या धर्तीची आहे. प्रथम ती विरोधी आहे, मागून ती जुळणारी आहे.

म्हणून आतां आपण दुसऱ्या विधानाकडे वळूं.

कोणत्याहि विषयाच्या ज्ञानाचा प्रारंभ कसा आहे?—प्रथम भयानें वा कौतुकानें त्याकडे पाहणें, नंतर त्याचा उपयोग हेरणें नी मग त्याचा उपभोग घेण्यास प्रवृत्त होणें. अगदीं याच पद्धतीनें माणसानें स्वतःविषयीं व स्वतःसदृश दिसणाऱ्या प्राण्यांविषयीं विचार केला असला पाहिजे.

अनंत अशा प्राचीन काळीं दोन अगदीं अपरिचित अशा माणसांची प्रथमभेट म्हणजे उभयपक्षां विलक्षण प्रसंगच. पण याचा विचार करण्यापूर्वीं दुसरे कांहीं प्रश्न मनांत येतात. तिकडे थोडें लक्ष दिलें पाहिजे.

विचार करूं लागल्यावर मनांत येतें : सृष्टींत मनुष्य प्राणी केव्हां अवतरला ? प्रथम तो एकला एकच जन्मास आला कीं, स्त्रीपुरुषाची बोडी निर्माण झाली ? अशी जोडी प्रथम एकच होती कीं, जोड्या अनेक उद्भवल्या ? मानवांतील अगदीं पहिलें जोडपें कसें भेटलें असेल व एकमेकांकडे आकर्षित झालें असेल ?—त्यांतून स्त्रीचें गरोदरपण व त्यानंतर

अपत्यप्राप्ती या गोष्टी कशा समजून घेतल्या असतील ?—असे एक ना दोन, अनेक प्रश्न सुचतात. पण यांची निश्चित उत्तरे प्रचंड कालोदरांत अशी दडलेली आहेत की, त्यांचे दर्शन प्रायः अशक्य कोटीतील आहे !

एवढे मानतां येईल की, प्रथम एक जोडपे. त्यांची दोघांची दोन मातृपितृगृहे, पुन्हा त्यांची त्यांची कुटुंबे अशी समाजरचना होत गेली व वंशविस्ताराने मानव पसरत चालला ! प्रारंभी दिलेल्या चित्रांत हीच गोष्ट स्पष्ट केलेली आहे. वर वंशविस्तार आणि खाली आधार समाजरचनेचा.

२

वृहत्स्यवहिस्या मानवकुलासंबंधी भिन्न भिन्न दंतकथा भिन्न भिन्न देशांत प्रचलित आहेत. ख्रिस्ती पुराणांतील आदाम-इव्हची अद्भुतरम्य कथा सर्वश्रुतच आहे. ग्रीक पुराणांतहि स्त्रीपुरुष यांचे देह संयुक्त असून तो विचित्र प्राणी मजैत राहात असल्याचे वर्णन आहे. पुढे या प्राण्याने देवास त्रास दिला. तेव्हां देवाने रागावून त्याची बरोबर दोन शकले केली ! एक स्त्रीचे नी दुसरे पुरुषाचे.

आपल्याकडे प्रचलित असलेले अर्धनारीनटेश्वराचे चित्र, किंवा पुरुषाच्या देहापासूनच स्त्रीची उत्पत्ति झाली ही कल्पना, वरील कथेचे बर्‍याच होत. जीवशास्त्राचा याला थोडासा आधार आहे. उत्क्रांति तत्त्वा-प्रमाणे माणसाची परिणती लहान जंतूपासून झाल्याचे मानण्यांत येते. शास्त्रज्ञांना असा एक बन्तु आढळला आहे की, तो वयांत येतांच दुभंगतो. आणि नंतर उभयलिंगी बनून विस्तार पावतो.

यावरून ध्यायचे काय की, स्त्री व पुरुष एकल्या स्थितीत पूर्ण नाहीत. त्यांचे परस्परआकर्षण म्हणजे मुळांत ती एकच होती. सृष्टिक्रम नीट चालावा व वंशविस्तार होत राहावा म्हणून लिंगभेदाची योजना. द्विदल घान्याप्रमाणे माणूस उभयविध आहे म्हणून बहुविध होऊं

शकतो, एवढें गृहीत धरण्यास कसलाच वांचा नाही. प्रत्यक्ष अनुभवच तसा आहे.

हे जर खरें तर माणसानें स्वतःच्या अभ्यासाचा आरंभ लिंगभेद जाणल्यापासून केला असें मानण्यास वा म्हणण्यास काय हरकत आहे ?— पुढें याच जोडण्यानें परस्परांच्या देहरचनेंतील साम्य व विरोध वरचेवर अवलोकून किंवा पाण्यांत पडलेलीं आपलीं प्रतिबिंबे पाहून विशेष विचार केला असेल आणि कांहीं कल्पना निश्चित ठरविल्या असतील, नाही का ?

तरुण स्त्रीपुरुषांची परस्पर—आकर्षणांतून निर्माण झालेली अगदी पहिली भेट म्हणजे जीवनांतील केवढी अद्भुतरम्य घटना, नव्हे ? आदिमानव जोडप्याला किती विलक्षण वाटलें असेल त्यावेळीं ! उपलब्ध आकर्षण व तिखट प्राणेंद्रियाच्या उपयोगानें होणारें ज्ञान यामुळें तें जोडपें एकमेकांकडे ओढलें गेलें असलें तरी त्यावेळीं उभयपक्षां भय, लज्जा, संशय, कौतुक व मीलनोत्सुकता यांचा संघर्ष घडला असलाच पाहिजे. आणि यांतून परस्पराला परस्पराच्या स्वभावाची जाणीव होत गेली असली पाहिजे. कारण त्याचेंच प्रच्यंतर चालू घडीच्या जोडप्यालाहि येतें. असो.

३

सृष्टिरचनेत सूक्ष्मांतून विशालत्वाकडे जाण्याचा क्रम दिसतो. निंदूतून सिंधु, कणांतून पर्वत आणि लवमात्र बीजांतून मोठा वृक्ष ही त्याची सहज कळण्यासारखी उदाहरणे. मात्र अना कांहीं क्रम आहे हें विचार केल्यावांचून माणसाच्या लक्षांत येत नाही. वडाच्या छायेला बसलेल्यापैकी किती जणांना वटबीजाच्या तुच्छतेची कल्पना असेल ? पर्वत हा असंख्य कणांचा समूह आहे, ही गोष्ट शास्त्रज्ञांच्याच परिचयाची. सागराजवळचीं गंगेचीं मुखें पाहाणाऱ्याला तिचें मूळ कुठेंतरी हिमगिरीच्या पोटांत आहे, हें कसें कळणार ? तो पाहणार फक्त मुखाजवळचा विशाल प्रवाह.

प्रवालद्वीपाची रचना तर याहिपेक्षा अद्भुत आहे. माणसांनी वस्ती करून नादण्यासारखी कितीतरी बेटे निरनिराळ्या सागरांत आहेत. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्याला असलेली लखदीव-मालदीव बेटे याच जातीची आहेत. हजारों माणसांनी वस्ती करून राहण्यासारखा हा भूभाग समुद्राच्या पोटांतून वर आणिला, सूक्ष्म अशा प्रवालकीटकांनी ! त्यांचे हे कार्य लक्षावधि वर्षे अविरत सुरू होते. यावरून सूक्ष्माची शक्ति केवळ प्रचंड आहे व कालगति केवढा चमत्कार घडवून आणिते हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

मानवजातीच्या आजच्या प्रपंचाला वरील नियमच लागू आहे. प्रारंभ न कळण्यासारखा. आजचा विस्तार आकलन न करण्यासारखा. पृथ्वीची लोकसंख्या आजमितीला दोनशें कोटींच्या आसपास आहे. आणि ती सर्वत्र पसरलेली आहे. सृष्टीमध्ये अहर्निश चाललेल्या जीवनमरणाच्या झगड्यांत अत्यंत चिवटपणाने जगू पाहाणारा जीव म्हणजे माणूसच. पशु-पक्षी, कीटक, जीवजंतु इत्यादि मानवेतर प्राणी सगळीकडे असतां हि, आपले आस्तित्व अबाधित राखणारा माणसावांचून अन्य प्राणी नाही. आज ज्यांच्या हाडांचे सापळे सांपडतात, असे किती तरी अजस्रकाय जीव जीवनकलहांत नामशेष झाल्याचे आढळून येते. पण धन्य या एवढ्याशा द्विपादाची ! संरक्षणाची वा जीवनधारणेची सामुग्री त्यांच्याजवळ अत्यल्प असतां किंवा नसतां हि तो जगला आहे, वाढला आहे, व जगाचा स्वामी झाला आहे ! मानवजातीच्या आस्तित्वाचा लाखां वर्षांचा काल ध्यानी ध्यावा व विचार करावा.

सृष्टीने मानवजातीचा सांभाळ केल्याचे दिसतच नाही. उलट साऱ्या घडामोडी जगू माणसाला नाहीशा करण्याच्या उद्देशाने झालेल्या ! हिम-प्रलयाने अनर्थ, ज्वालामुखीचे आग ओकणारे स्फोट, भूकंपाचे प्रचंड व विदारक धके, संहाराकरितांच निर्माण झालेली युद्धे, महायुद्धे, अल्पावधीत

लाखांलाखांनीं बळी घेणाऱ्या सांथी, उलथापालथ करणाऱ्या राज्यक्रांत्या, आणि दीर्घ अवर्षणांनीं देशच्या देश उध्वस्त करणारे दुष्काळ, इत्यादि महान् आपत्ति काय सांगतात ? पृथ्वीवरून मानवजातीला पुसून टाकण्याचाच त्यांचा हेतु नाही का दिसत ?—पण त्याच दृष्टीने मानवाचा प्रसार व विकास पाहा ! निःसंशय धन्यता वाटे.

भूगोलाचा नकाशा पुढें घरा आणि कुठेहि दृष्टि टाका. माणसाची वस्ती नाही, असा भूभाग आढळणार नाही. हिमवर्षावानें सदा गोठलेल्या उत्तरध्रुवाकडे मनुष्य नांदतो आहे, तसा तो सहारा वाळवंटासारख्या निर्जल प्रदेशातहि वास करून आहे. आफ्रिकेच्या हिंस्र पशुमय देशांत तो आहे तर सदा भूकप होणाऱ्या जपानादि भागांत तो आहे. ज्वालामुखीच्या कुशीत तो बेचशक वाढतो तर ऑस्ट्रेलियासारख्या ओसाड भागांतहि दिसतो. तात्पर्य, भूगोलाच्या अष्ट दिशा त्यानें व्यापिल्या असून त्याच्या वाढीला क्षेत्रच अपुरें पडूं लागल्याचें दिसूं लागलें आहे. चमत्कारच नव्हे का हा ? आणि याचें मूळ कशांत ?—माणसाच्या मनांत, बुद्धींत कीं स्वभावांत ? कशांतहि माना. माणूस प्राणी अजब खरा.

या स्थानीं मानवजातीचें मूल जन्मस्थान कोणतें व त्याचा प्रसार कसकसा होत गेला असावा, असा एक प्रश्न मनांत आल्यावाचून राहात नाही. पण याचें उत्तरहि अनिर्णित आहे. एवढें खरें कीं, दोनशें कोटी लोकसंख्येनें सर्वत्र पसरलेली मानवजात एका वंशाची वा एका वर्णाची नाही. युरोप-हिंदुस्थानांतील आर्यवंशाचे गोरे लोक, आफ्रिकेंतील कृष्णवर्णी, अमेरिकेंतील आदिवासी ताम्रवर्णी, चीन-जपानकडचे मंगोलियन वंशाचे पीतवर्णी आणि प्रशांत सागरांतील द्वीपसमूहांतून आढळणारे गनटी लोक या सर्वांचा परस्परार्शी कसलाच संबंध दिसत नाही. म्हणजे या पांचहि वंशांत परस्पर वर्णसंकर झालेला नाही, असें मात्र नाही. पोटापाठीमागे लागलेला व सोय असेल तेथें पाय रोवणारा माणूस रोटी व बेटी मिळवतांना

सुक्तासुक्ताच्या फारसा विचार करीतच नाही. तरीपण वर सांगितलेले वंश व वर्ण भिन्न भिन्न आहेत यांत शंका नाही. मग भाषा, आचार-विचार, आहार-विहार, ज्ञान इत्यादि गोष्टीतहि भिन्नत्व असणार हें उघडच आहे.

मानवस्वभावासंबंधी विचार करितांना ही सारी वस्तुस्थिति पार्श्व-भूमि म्हणून ध्यानांत ठेवणें आवश्यक आहे.

मनुष्यदेहाची रचना, त्याला असलेलीं दशेंद्रियें आणि त्याचें मन या गोष्टी ध्यानांत आणून भूतलावरील कोणत्याहि मानवसमूहाकडे पाहिलें तरी असें दिसतें की, सामान्यतः सर्व माणसें सारखीच आहेत. तरीपण विसाव्या शतकांत खरी मात केली आहे युरोप अमेरिकेंतील गोऱ्या खोकांनीं. चौवीस हजार मैल परिघाचा भूगोल त्यांनीं आपसांत बांदून बेटला असून शास्त्रीय ज्ञानवलानें ते एवढे शिरजोर झालेले आहेत की, त्यांच्या व्यतिरिक्त असलेल्या मानवसमाजाचे ललाटलेख आम्ही लिहूं त्या पद्धतीचेच असले पाहिजेत असा त्यांचा अट्टाहास आहे. हिंदुस्थानांतील चाळीस कोटी प्रजा आर्य वंशाचीच आहे; पण तिचें परदास्य असें भयंकर कीं, आफ्रिकेंतील नग्रावस्थेंत हिंडणारा कृष्णवर्णा व हिंदुस्थानची परतंत्र प्रजा एका दावणींत आहे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही ! सुवर्णभूमि-भारताची प्रजा केवळ अन्नापायीं मातीमोल व्हावी, हा दुर्दैवाचा मोठा विलास होय !—गौरवर्णियांना अस्मान टेंगणें असावें तर हिंदवासी-यांना आभाळ फाटलेलें असावें !

या विपरीत अवस्थेचें कारण काय ?—जे सामान्य माणसांत आढळतें, तेंच राष्ट्रांत आढळतें, असें याचें उत्तर आहे. आपल्या भोंवतालच्या माणसांत कोणी श्रीमंत तर कोणी दरिद्री, कोणी ज्ञानी तर कोणी अडाणी, कोणी तापट तर कोणी शेळपट, कोणी प्रेमळ तर कोणी दुष्ट इत्यादि प्रकार आढळतात. या फरकाचें कारण काय ?—सर्वांची देहरचना सारखी, इंद्रियें सारखीं, मन सारखें, मग फरक कां ?—स्वभाव !

सृष्टीमध्ये चाळू असलेल्या चक्रनेमिक्रमांतून मानवजात सुटलेली नाही. जो मानवसमाज उन्नत असेल तो अवनत व्हावयाचा व जो अवनत असेल तो उन्नत व्हायचा हे ठरल्यासारखे असले तरी चक्रनेमिक्रमाची गति वाटणे, कमी होणे किंवा उलट होणे ही गोष्ट माणसाच्या कर्तृत्वावर अवलंबून आहे, आणि त्याचें कर्तृत्व त्याच्या स्वभावविशेषाशी निगडित आहे यांत शंका नाही.

मानवस्वभावाचा अभ्यास याकरिता करावयाचा.

आपण आहों माणसें ह्या उद्गारांत अहंकार आहे व निराशाहि. पण अहंकार कां धरायचा किंवा निराश कां व्हायचें नाही, याचा विचार करावयाचा झाल्यास आपण आपल्या स्वभावाकडे व एकंदर मानव-समाजाकडे थोडे साक्षेपानें पाहिले पाहिजे.

कोणत्याहि विषयाचें सामान्य ज्ञान ध्यावयाचें असले तरी त्यात कांही भाग पाडून, टोकळ क्रम आंखणें आवश्यक असतें. मग त्याचा अभ्यास करावयाचा झाल्यास आणखी दक्षता घेतली पाहिजे यात शंकाच नाही. सृष्टीचें ज्ञान भिळवितांना चौकस माणसानें प्रथमतः हाच मार्ग धरला. मग कालांतरानें त्या त्या विषयांचें शास्त्र बनत गेलें.

बागेंत हिंडतांना थोडी शोधक बुद्धि वापरली तरी जाई, जुई, मोगरा, चमेली, या एका जातीच्या वेली आहेत, असें आपल्या ध्यानीं चटकन् येतें. शोधक माणसांनीं अशाच धर्तीनें सभोवतीं पाहिलें आणि तृणधान्ये म्हणजे अमुक, सस्तन प्राणी म्हणजे अमुक असें वर्गीकरण केले. पुढें यांतूनच वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र यांची निर्मिति झाली. अशा स्थितींत माणसानें स्वतःकडे पाहात पाहात स्वतःसंबंधीहि अभ्यास केला असेल हें काय सांगायला पाहिजे ?

भूतलावर दोनशें कोटी माणसें आहेत. व्यक्ति तितक्या प्रकृति ही म्हण सरी घरल्यास व एका माणसांत तीन व्यक्ति सामावलेल्या असतात असें मानल्यास, मनुष्यस्वभावाचे ६००००००००० (सहा अब्ज) नमुने पृथ्वीच्या पाठीवर नांदत आहेत, असें मानण्यावांचून गत्यंतर नाही !

सहा अब्ज माणसें नी तितके त्यांचे स्वभाव !—एवढ्या अवाढव्य गणनेतून निर्णायक असें कांहीं ज्ञान शोधायचें ?—कसें शक्य आहे ? वंश, वर्ण, भाषा यांच्या भिन्नत्वाचा गोंधळ आहेच पुन्हां ! सहारा वाळवंटांतील बालुकाकण मोजीत बसण्यासारखेंच नाही का ?—खरी गोष्ट ! माणसाला स्वतःसंबंधी नीटसा बोध झाला नाही, त्यानें स्वतःलाच नीट ओळखलें नाही, याला कारण हें गौडबंगालच असेल का ?—पण नाही, माणूस तसा याहि बाबतींत गप्प बसलेला नाही. त्याची कुशाग्रबुद्धि, आकलनशक्ति व ठोकताळे बसविण्याची कल्पकता—या साधनांनीं त्यानें अत्यंत कठिण अशा विषयांचा टाव घेतलेला आहे. मग तो स्वतःलाच कां वगळील ?—खगोलाकडे पाहातां पाहातां त्यानें जसा भूगोलाचाहि अभ्यास केला, तसाच इतर प्राणिमात्रांविषयीं विचार करतांना स्वतः कोण व कसे याचाहि विचार केला.

माणसाने स्वतःविषयीं ज्ञान मिळविण्यास केव्हापासून व कसा प्रारंभ केला, हे जरी नक्की सांगतां येत नाही, तरी दुसरें मनुष्य म्हणजे स्त्री हिची भेट होतांच त्याच्या मनांत नवी हालचाल सुरू झाली असावी.

ही तरुणी मला कां हवीशी वाटते ? हिच्या संगतीपासून आनंद कां होतो ? तिचा वियोग होतांच चैन कां पडत नाही ?—असे कांहीं प्रश्न त्याच्या मनांत प्रथम उभे राहिले असावे. पुढें याच प्रश्नांचीं उत्तरे शोधित असतां, त्याला दिसून आलें कीं, आपल्या मैत्रिणीला आपल्या संगतिबद्दल असेंच वाटतें. आणि मग त्यास आढळलें कीं, आपल्या भोवतालच्या साऱ्याच स्त्रीपुरुषांना परस्परसंबंधांत असेंच वाटतें.

मग काय ?—विचारांतून विचार आणि त्यांतून निश्चित उत्तर. माणसाने ठरवून टाकले की, प्रत्येक माणसाला स्त्रीपुरुषविषयक विलक्षण, अगदी दुर्दमनीय अशी—आसक्ति असते.

या आसक्तीचे नांव—काम !

या कामांतून क्रोधाची उत्पत्ति असते, नव्हे ?—होय. आपल्या मैत्रिणीला दुसऱ्याने नेले तर ?—क्रोध !

यावरून अनुमान बांधतां बांधता मनुष्यमात्राला पडविकार आहेत, असा निर्णय निघाला. मानवस्वभावाचा व मानसशान्ताचा प्रारंभ हा असा आहे.

प्रकरण चवथें

१

अष्टादशपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ।

वेदाः साङ्गास्तथैकत्र भारतं चैकतं स्थितम् ॥

या सुभाषितांत महाभारताची थोरवी अशी गायिली आहे कीं, “ अठरा पुराणे, सारीं धर्मशास्त्रे व सांग वेद हे एका बाजूला व एकटें महाभारत एका बाजूला ” अशी तुलना केली तर महाभारतच श्रेष्ठ ठरेल.

यावरून आमचा हा महान् राष्ट्रीय ग्रन्थ काय योग्यतेचा आहे हें सहज कळण्यासारखें आहे. लोकव्यवहार, राजनीति, तत्त्वज्ञान नी सनातन धर्म यांच्याविषयी केलेला सर्वांगपरिपूर्ण विचार अन्यत्र आढळणें खरेंच अशक्य वाटतें. आतां वरील चार विषय—लोकव्यवहारादि—म्हणजे मानवस्वभाव व मानसशान्ता यांचेंच सनिस्तर व समर्पक विवेचन नव्हे काय ?

स्पष्टतेकरितां पुढे सुभाषित पाहा. वैशंपायन ऋषी भारतांतील कथा जनमेजय राजाला ऐकवीत असतां म्हणतात—

धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

अर्थ असा, “ राजा, धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थांविषयीं यांत (भारतांत) जें सांगितलें तेंच इतर ग्रन्थांत आहे. जें यांत नाही तें कुठेंच नाही. ”

ही प्रौढी वायफळ नव्हे. कौरवपांडवांची भाऊचंद्रकी लक्षांत घ्यावी आणि महाभारताचें कोणतेंहि प्रकरण सहज चाळावें. बुद्धिमंतालाहि प्रसन्नता लाभेल अशा विचारांचा सुनास सर्वत्र दखळलेला. भारतकर्तेतील प्रमुख व्यक्ति म्हणजे दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण, धृतराष्ट्र, गांधारी, भीष्मपितामह, द्रोणाचार्य, विदुर, धर्म, भीम, अर्जुन, कुंति, द्रौपदी, आणि सर्वांचा मुकुटमणी श्रीकृष्ण. यापैकी कोणत्याहि व्यक्तीचें चरित्र पाहा. प्रत्येक आपल्यापरी वेगळे व ठसठशीत. पण भारतकार व्यासांनीं त्यांचीं रेखाचित्रें अंकित करितांना केवढें कमालीचें बुद्धिचातुर्य दाखविलें आहे ! मानव-स्वभावाचा एकेक नमुना पाहावा, अभ्यास करावा, दंग व्हावें.

आणि या महान् ग्रंथाचा गाभा—जगद्वंद्व्य भगवद्गीता ! भारतांतील मुख्य कथेकरितां गीता आहे, कीं, गीता समजावून देण्याकरितां भारतकथा आहे ?—खरें उत्तर व्यासच जाणोत. एवढें खरें कीं, हा अन्वयोन्यसंबंध अतीव मनोहर आहे ! गीतेची महत्तमता वर्णून सांगण्याचें कारणच नाही. आज हजारां वर्षे तिनें तत्वज्ञानी जगाला मोहित केले असून, चालू घटकेलाहि ती तितकीच जगमान्य आहे, ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. आपल्याला पाहावयाचें आहे मानवस्वभाववर्णनाच्या दृष्टीनें. या-विषयींहि गीतेनें मात केली आहे असें अभिमानानें म्हणतां येईल. मुख्य

प्रतिपादन तत्त्वज्ञान व अध्यात्म यांविषयीं पण त्यांच्या अनुषंगानें मानवी स्वभावाचे ठळक पैलू दाखवीत जें मानसशास्त्र प्रगट केलें आहे तें अपूर्व आहे यांत शंकाच नाही.

मी कमलीच अतिशयोक्ति करीत नाही. मानसशास्त्र हा शब्द अलीकडचा असून इंग्रजी वाङ्मयांतूनच तो आपल्याकडे आला आहे व या विषयाची आपली नवी ओळखहि परस्थच आहे. तरीपण आज युरोप-अमेरिकेंत ज्या मानसशास्त्राचा बोटचाला चालू आहे, त्याचें सम्यक् स्वरूप गीतेंत स्पष्टपणें पाहाण्यास सापडतें ! किंबहुना गीतेंतील मानसशास्त्र विशेष प्रौढ व यथातथ्य वाटतें. अर्थ व काम यावर पाश्चिमात्य मानसशास्त्राचा मुख्य भर आहे. पण मानवी जीवनांत ते प्रमुख पुरुषार्थ आहेत, ही उच्च कल्पना आमची असून, त्यांना धर्माची जोड असली तरच ते प्रभावी असतात व माणसाला सुख देऊ शकतात हेहि भारतकार व्यासांनीं उदाहरणें देऊन दाखविलें आहे. या विचारसरणींत पूर्वजांची प्रौढी गात पाश्चिमात्यांना तृच्छ लेखण्याचा हेतु नाही. वाचकांचें वस्तुरिथतीकडे लक्ष जावें, ही इच्छा.

२

युरोप-अमेरिकेंत प्रतिष्ठित होत चाललेले मानवस्वभावदर्शन आणि त्याचेंच प्रतिबंध दाखविणारें मानसशास्त्र ही केवळ आजची घटना आहे, असें नाही. मानवसमाज प्रगत होत चालला कीं, त्याचें वाङ्मय तयार होऊ लागतें आणि सर्वांआधीं कथा, कादंबऱ्या, नाटके, काव्ये इत्यादि ललित साहित्यच मोठ्या प्रमाणांत निर्माण होतें, हा सिद्धान्तच आहे. याच्याच जोडीला राष्ट्रांची सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अशी जी घटामोड चाललेली असते, ती इतिहासरूपानें प्रगट होते. अर्थात् राष्ट्रांचें

ललितवाङ्मय काय किंवा इतिहास काय मानवी जीवनच विविध प्रकारें दर्शवितें; आणि असले हें मानवी जीवन इतकें सर्वव्यापी असतें कीं, त्याचें प्रत्यंतर कुठेंहि आढळवें. इंग्लंडचा प्रख्यात नाटककार शेक्सपीयर किंवा जर्मनीचा महाकवि गटे हे जगन्मान्य कां वाटतात ? त्यांचें वाङ्मय कोठल्याहि मानवी जीवनाचें प्रतीक असतें म्हणून. तात्पर्य पाश्चिमात्यांचें आजचें मानसशास्त्र नव्यानेच अस्तित्वांत आलें असें नाहीं. परंपरेनें तें तयार होत आलें आहे. इतर अनेक शास्त्रांप्रमाणें त्यालाहि एक विशेष पूर्वपीठिका आहे.

युरोप-अमेरिकेंतील पुढारलेल्या राष्ट्रांचा गेल्या दोन शतकांचा इतिहास पाहावा. त्या राष्ट्रांतहि आपल्या इकडल्याप्रमाणें शेती व वाणिज्य हेच अर्थोपार्जनाचे मुख्य मार्ग होत. तेव्हां त्यांला धरून राजसत्ता, कुटुंब-रचना व समाजधारणा चालू होती; पण पुढें कांहीं योगायोगानें त्या राष्ट्रांत नवी जागृति झाली व त्यांना नवी दृष्टि लाभली. आणि याच्याच जोडीला शास्त्रीय शोधांचा व यांत्रिक कल्पकतेचा परीस त्यांच्या हातीं लागला ! त्याबरोबर यक्षिणीनें कांडी फिरवून नव्हत्याचें होतें केल्याप्रमाणें चमत्कार झाला ! सबंध भूगोल त्यांनीं वाटून घेतला ! साम्राज्यें स्थापन केलीं आणि दूरदेशीं जाऊन वसाहती स्थापिल्या. मातीमोलानें मिळणाऱ्या कच्च्या मालाचें रूपांतर सोन्याच्या किंमतीच्या मालांत होऊं लागलें. त्याबरोबर इंग्लंडसारखीं आघाडी गांठलेलीं राष्ट्रे कुवेर बनलीं. अमेरिका तर ताजें राष्ट्र, पण त्यानेंहि राजसत्ता उधळून लावून लोकसत्तेचा नवा पायंडा घातला. त्याबरोबर तेंहि नव्या जोमानें तरारलें. फ्रान्स, जर्मनी इत्यादि राष्ट्रेहि त्याच्या पावलावर पाऊल टाकून धांवत होतीं. एकदोन पिढ्यांत वरील सारींच राष्ट्रे वैभवसंपन्न बनलीं. पण यामुळें त्यांच्यामध्ये एकोपा मात्र निर्माण झाला नाहीं. बुद्धिमता, महत्त्वाकांक्षा व स्पर्धा यांच्या चढा-ओढींत अंतस्थ द्वेषभाव आपोआपच उदयाला आला !

यांतच शास्त्रीय शोध व यंत्रें यांची वाढ झपाट्यानें होत गेली. वाणिज्य-व्यवसायाला अगदीं नव्या प्रकारचें विराट् स्वरूप प्राप्त झालें. या सर्वे स्थित्यतराचा परिणाम असा झाला कीं, चालत आलेली कुटुंब-रचना अडचणीची वाटूं लागली, समाजधारणा नव्या वळणावर जात चालली, राज्यपद्धति बदलली आणि राष्ट्रांराष्ट्रांतील संबंध गुंतागुंतीचे होऊं लागले. अर्थात् या उलथापालथीचा परिणाम वाङ्मयावर न होणें अपरिहार्यच होतें. म्हणून वाङ्मयांत नवे विषय, नव्या कल्पना, नवे विचार आपोआपच उद्भवले ! स्त्रीपुरुषसंबंधांतील नीतीच्या रूढ कल्पना बदलल्या पाहिजेत, समाजाची रचनाहि नव्या पायावर झाली पाहिजे, आर्थिक व्यवहार बदलले पाहिजेत इत्यादि नवे विचार व नव्या योजना पुढें येऊं लागल्या. त्याबरोबर समाजशास्त्रज्ञ व विचारवंत पुढारी यांना या नव्या युगधर्माचा विचार करणें आवश्यक वाटूं लागलें. हळू हळू तसे प्रयोगहि सर्वत्र सुरू झाले.

युरोप-अमेरिकेंतील सध्यांचें मानसशास्त्र (Psychology) व त्याच्याच पोटीं जन्मास आलेलें मनोविक्षेपण (Psycho-Analysis) याचा कुळकथा वरील पंथातीलच होय. अर्थ व काम या दोन स्तंभावर त्यांचा उभारणी आहे.

३

स्वतःला कल्याणप्रद होईल असें ज्ञान कोणापासूनहि घ्यावें. मात्र तें स्वरेच निर्भेळ व हितावह असावें. सोनें म्हणून बेगड घेऊं नये आणि कांचेच्या तुकड्याला हिंग समजून भाव देऊं नये.

आज झालें आहे काय कीं, पाश्चिमाय लोक अत्यंत वैभवसंपन्न, पूर्ण स्वतंत्र आणि जगजजेते असल्यामुळें त्यांचे सारे आचारविचार अत्यंत भडक वाटतात. ते म्हणतील, बोलतील व करतील तें एकांगी,

अविचारी, परिणामी घातक व अगदीच खुळचट असू शकेल, हे आमच्या ध्यानांतच येत नाही. यामुळे आमची दिशाभूल होते. या अनर्थाला आपण जपले पाहिजे. जे काहीं नवे स्वीकारावयाचे ते नीट पारखून घेतले पाहिजे.

एक गोष्ट ध्यानांत घेण्यास हवी. पाश्चिमाय गष्टे ज्ञानबलाने वैभवसंपन्न झाली आहेत खरी; पण त्याबरोबरच त्यांच्या एकंदर जीवनांत तापदायक असा गोंधळही खूपच माजलेला आहे. आणि तो कसा आवरावा हे त्यांचे त्यांनाच कलेनासें झाले आहे. 'अति शहाणा त्याचा वैल रिकामा' या म्हणीचा रोकडा अनुभव त्यांच्याकडे स्पष्ट दिसें लागला आहे. आतं विद्वान् तो अति चारगट हाहि प्रकार आहेच. यामुळे नव्या नव्या आचाराविचाराचे भडक तागनले सारखे सुटत आहेत !-दुर्दैवाने त्यांतील भडकपणा तेवढा आम्हाला दिसतो; पण त्यांच्या आजूबाजूचा अंधार दिसत नाही. युरोप-अमेरिकेंत, खून, मारामाऱ्या, चोऱ्या, दरोडे, व्यभिचार व लाडीलवाडी याना विलक्षण ऊत आलेला आहे, ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट आहे. तर या अनर्थाची कारणे काय असावी, याचा विचार आम्ही स्वहिताच्या दृष्टीने केला पाहिजे, हे काय सांगायला पाहिजे ?

कित्येक वेळां एखाद्या विषयाची दुसरी विरोधी बाजू आम्हाला धडपणें कळतच नाही. ब्रिटिश रसेलची नवी नीतीच ध्या. ही काय तिकडे सर्वमान्य आहे ? पण आम्ही मात्र माकडाप्रमाणें तेवढीच कोळीत घेऊन नाचतो. फ्रॉइडच्या लैंगिक तत्त्वज्ञानाचा तोच प्रकार. त्यांत फार गचाळ भाग आहे, विचारसरणी एकांगी आहे असें तिकडेचेच शास्त्रज्ञ म्हणूं लागले. तरा आम्ही फ्रॉइडला मुज समजतो. हीच गोष्ट कार्ल मार्क्सच्या आर्थिक वादाची. त्याच्याहि अशाच चिंधड्या उडाल्या आहेत !-कां !-

मनुष्यस्वभावाच्या मुळाला धरून ती विचारप्रणाली नाही म्हणून. तात्पर्य, तिकडचे कोणतेहि वैचारिक प्रयोग आम्ही चटकन् हाताळूं लागणें किंवा त्यांना बरोबर मानून त्यांचें अनुकरण करणें, आम्हांला हितावह होणार नाही. हवापाणी, अन्न, परंपरा यांला धरून मनुष्य वागत असतो. माणसां-माणसांतील फरक त्यामुळे आहे. देहरचना, मनाची ठेवण आणि विकार यापक्षी जगांतील सारी माणसें सारखीं भासत असलीं तरी 'पिडे पिडे मतिर्भिन्ना' हे आहेच. राष्ट्रानाहि हाच नियम लागू आहे. इंग्लंड-अमे-रिकादि राष्ट्रे भारताहून भिन्न आहेत, याची जाणीव आम्हांला असली पाहिजे. इंग्रज वा अमेरिकन जसा आहे, तसे आपण हिंदू खास नाही. आमचा पिंड वेगळा आहे. काहीं बाबींन पाश्चिमात्य आमच्यापेक्षां श्रेष्ठ असतील पण मग कांहीं बाबींत आम्ही त्यांच्यापेक्षां श्रेष्ठ असूं यांत शंका नाही. असले भिन्नत्व ओळखून आम्ही वागलें पाहिजे.

इंग्रज-अमेरिकनाप्रमाणें आपण नाही, याची लाज आम्हांला घाटता कामा नये. जीवन जगण्याची, त्याविषयी विचार करण्याची वा त्याविषयी व्यवस्था लावण्याची आमची रीत वेगळी असल्यास, त्यांत कमीपणा तो काय आहे ? पारतंत्र्यामुळे आज आम्ही हीनदान आहों, जगांत आम्ही निध्रम आहों व आम्हांला मानहि नाही; पण याचा अर्थ आम्ही स्वत्व सोडवें असा थोडाच आहे ? आमच्या धर्माला, संस्कृतीला व प्राचीन ज्ञान-संपदेला खूपच मालिन्य आलें आहे, ही वस्तुस्थिति नाकारण्यांत अर्थ नाही. पण त्याची खत मानून, आम्ही त्या त्या गोष्टी टाकूं तर ?—आम्ही नामशेष होऊं हें नक्की. म्हणून स्वत्वाची कोमतीटि गोष्ट न सोडतां स्वाभिमानानें जगण्यास आम्ही शिकलें पाहिजे.

एक गोष्ट आतां सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट झाली आहे कीं, अखिल मानवजातीचें कल्याण होईल असा मार्ग पाश्चिमात्यांना सांपडलेला नाही.

सारी पुढारलेली पाश्चिमात्य राष्ट्रे अत्यंत स्वार्थी, ढोंगी व नृशंस वृत्तीची आहेत. त्यांपैकी कोणतेही आम्हाला मार्गदर्शक होण्यासारखे नाही. उलट, प्रत्येक आपल्यापरी पूर्ण अपात्र व अयोग्य आहे. माणुसकीच्या निकषावर तुलना करण्याचे झाल्यास आमचे मानवजीवनविषयक तत्त्वज्ञान निःसंशय श्रेष्ठ आहे. पाश्चिमात्यांची सर्वभक्षी भोगलालसा कमालीची स्वार्थी आणि म्हणूनच हीन आहे तर त्या मानाने आमच्या धर्माची शिकवण केवळ त्यागाची म्हणूनच श्रेष्ठ आहे. आचरण्यास सोपी व स्वभावतः उदात्त आहे.

याकरिता आपण आहो माणसे या प्रबंधाचा विचार आम्ही आमच्या स्वतंत्र भूमिकेवरून केला पाहिजे, तरच परिणामी हित होईल. असल्या विचारसंग्रहाच्या बाबतीत आम्ही खूप श्रीमान् आहो. अनुकरण किंवा भलती उसनवारी करण्याचे कारण आम्हाला नाही.

४

मानवस्वभाव व मानसशास्त्र यांसंबंधी बहुविध विचार आमच्या पूर्वजांनी केले आहेत व त्यांची परंपरा पुढेही चालू आहे. तरीपण पाश्चिमात्यांनी या विषयाकडे ज्या धर्तीने पाहिले आहे तसे आम्ही केलेले नाही, ही गोष्ट मान्य केलीच पाहिजे. महाभारतांत मानवस्वभावाचे दिग्दर्शन उत्कृष्ट आहे व गीतेतील मानसशास्त्र श्रेष्ठ प्रतीचे आहे, यांत शंका नाही; पण त्यांचा उपयोग आज करून घ्यावयाचा झाल्यास आम्हाला नव्याने विचार केला पाहिजे आणि नवी दृष्टि लावून अभ्यास केला पाहिजे. जुन्या अलंकारांतील सुवर्ण बावनकशी, पण जीर्णत्वामुळे ते अलंकार अवजड असतील, नव्या कालास शोभण्यासारखे नसतील तर ? —आम्हाला सोने गाळून घेऊन, त्यांतील हीन बाजूला करून नव्या घडणीचे नवे अलंकार केले पाहिजेत, नाही का ?

आमची प्राचीन विचारसंपदा या दृष्टीने शुद्ध करून घेतली पाहिजे, आणि हे करितांना आम्ही पाश्चिमात्यांचे अनुकरण केल्यास कांहींच बिघडणार नाही.

गेल्या दोन शतकांतील इंग्लंड-अमेरिकादि राष्ट्रांचा उत्कर्ष हा केवळ बटव्या थोडाच झालेला आहे ! त्या देशांनी तशी तपस्या केली, राष्ट्रीय सद्गुण पराकोटीला नेले आणि अविश्रांत श्रम करून सर्वश्रेष्ठ पद पत्करले. मग त्यांच्या ज्ञानाकडे, संस्कृतीकडे, वाङ्मयाकडे व नव्या तत्त्वज्ञानाकडे सहानुभूतीने व आदराने पाहाण्यास हरकत कोणती ?—आपले अवगुण शोधून त्यांचा त्याग करणे जितके हिताचे व आवश्यक, तितकेच परक्यांचे चांगले असेल ते पाहाणे व त्यांचे अनुकरण करणे हिताचे आहे.

या दृष्टीने इंग्रजी भाषेचे वाङ्मय मोठे सत्त्वाढय आहे. मानव-स्वभाव किंवा मानसशास्त्र हाच विषय घ्या आणि एतद्विषयक इंग्रजी ग्रंथ चाळून पाहा. विषयप्रतिपादन असे रेखीव, स्पष्ट, आटोपशीर व मोहक असते की, कौतुक करीत राहावे. या विषयावर निघालेला प्रत्येक ग्रंथ असा असतो, असे म्हणण्याचा भावार्थ नाही. काय आपल्याकडे नी काय त्यांच्याकडे, लोकप्रिय विषयांचा चित्रडा करण्याचे कार्य उपटसुभ करतातच ! पण तेवढ्याने खऱ्या बुद्धिमानांच्या प्रामाणिक प्रयत्नांची योग्यता मुळीच कमी होत नाही. कांचमण्यांनी बाजारपेठ व्यापली असली तरी हिऱ्यांना कमीपणा थोडाच येतो ? तसे वरील विषयावरील वाङ्मयाचे आहे.

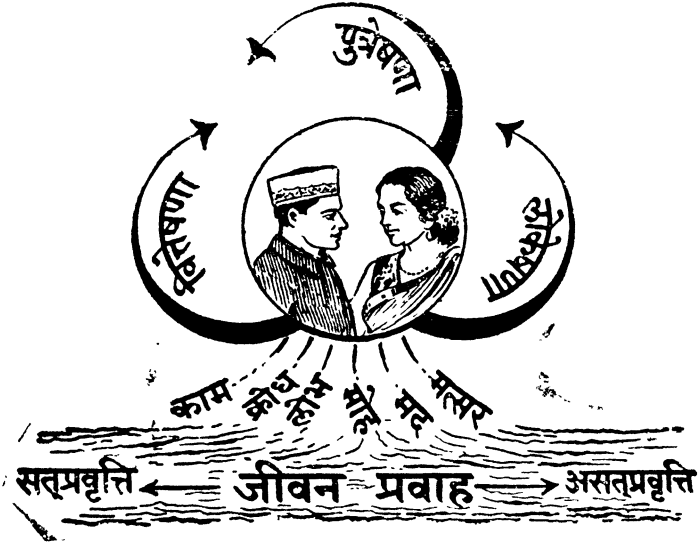
मानवस्वभाव !—किती सुंदर विषय आहे. याविषयी जी चारदोन सुंदर पुस्तके वाचण्यांत आली, त्यांत हर्बट एन्. कॅसन यांचे Human Nature हे पुस्तक मोठे स्वारस्यपूर्ण, आटोपशीर व चटकदार आहे. त्याच्या आधारे पुढची कांहीं प्रकरणे सांगण्याचा विचार आहे.

जगाच्या पाठीवर दोनशें कोटी लोक अनेक वंशांचे व भाषांचे म्हणून पसरले असले आणि त्यांच्यामध्ये स्वभावभिन्नत्वही अवाढव्य असले तरी कांहीं कांहीं गोष्टींत सारीच माणसें एका माळेचे मणी कसे आहेत हे दाखवितां येणें अशक्य नाही. उदाहरणार्थ, स्वसुखाविषयी तीं इच्छा, ती पूर्ण होण्यास लागणारी स्वार्थी वृत्ति आणि तसें न घडल्यास होणारें दुःख वा उसळणारा क्रोध हा प्रमुख स्वभावविशेष मनुष्यमात्रांत आढलेल कीं नाहीं ?—निःसंशय आढलेल. मग व्यक्ति इंग्लंडांतील असो, हिंदुस्थानांतील असो, नाहीतर उत्तर ध्रुवाकडे राहणारी असो, विस्तवाच्या गुणधर्मांप्रमाणें हा प्रकार आहे. विस्तव कोणत्याहि स्थानीं वा कालीं असो, तो दाहक असणार हें निश्चित. याच पद्धतीला अनुरूप मनुष्यमात्रांत आढळणाऱ्या गोष्टी सिद्धांतरूपानें मांडतां येण्यासारख्या आहेत. कॅसनसाहेबांनीं अशीं कांहीं अनुमानें बांधून मानव-स्वभावाचें दिग्दर्शन केलें आहे, तें समजून घेण्यासारखें आहे. मात्र त्यांनीं ज्या दृष्टीनें विचार केला, तसें आपल्यास करावयाचें नाही. त्यांच्या कथनाचा यत्किंचितहि विपर्यास न करितां मुख्य धागा त्यांचा ध्यावयाचा व बाकीचें विवेचन आपल्या पद्धतीनें करावयाचें.

कारण एकच. आपल्या प्राचीन विचारसंपदेंत नेमक्या त्याच गोष्टी आहेत. पूर्वीची विषयाची मांडणी साररूपानें आहे तर साहेबमजकुरांची मांडणी जरा विस्तृत, नव्या रंगारूपाची आहे.

प्रकरण पांचवें

१

आमच्या इकडच्या तरवज्ञानाप्रमाणें मानवी जीवनाचा जो विचार केला गेला आहे तो किती साररूपानें दर्शविला आहे, त्याचें हें बरील चित्र आहे.

मनुष्यमात्रामध्ये तीन ईष्टणा अत्यंत प्रबल आहेत. त्या पूर्ण ब्रह्मव्यात म्हणून प्रत्येक मानव यथाशक्ति झगडत असतो आणि त्यांच्या पूर्तीत त्याचें सुख सांठविलेले असते.

प्रजा

धन

कीर्ति

प्रजा कशाकरितां ?—वंश चालावा, आपण सदा कोणत्या ना कोणत्या रूपांत जिवंत राहावे म्हणून, म्हणजे एक प्रकारें माणसाला चिरजीवन हवें असतें. स्वतःचा देह तसा समर्थ नाही, तर आपली प्रजा सही.

धन कशाकरितां ?—जीवन चालण्याकरितां लागणारें अन्न-वस्त्र-गृह पाहिजे म्हणून. अर्थात् धन म्हणजे केवळ सोनेनाणें नव्हे. आपल्याला इष्ट वस्तु प्राप्त होण्यास लागणारें व मोवदल्यांत चालणारें कोणतेंहि साधन म्हणजे धन. असल्या धनाचें स्वरूप देश-काल-परिस्थितीप्रमाणें पालटत राहातें, हें आपल्या अनुभवाचें आहेच. एके काळची सोन्याची पुतळी आज कागदाच्या नोटींत आढळते. हा चमत्कार बरा कीं वाईट हा प्रश्न अलाहिदा.

कीर्ति कशाकरितां ?—समाजांत सुरक्षितपणा लाभावा म्हणून, या साधनालाहि अनेक पर्याय आहेत. यांत आपण कोणी आहों हा अहंकार असतो, लोकांनीं भलें म्हणावें ही इच्छा असते व प्रतिष्ठेंत सौख्य असल्याचें समजतें.

अशा या तीन इच्छा प्राणिमात्राच्या मागें लागत्या आहेत आणि त्यांची साधनें आहेत कामक्रोधादि षड्विकार.

सत्प्रवृत्ति असत्प्रवृत्ति व या दोन गोष्टीहि मनुष्यमात्रांत सरसहा आढळतात. कधी त्या अगदीं एकएकट्या असतील, कधी सरमिसळ असतील, माणूस निरा दुष्ट किंवा सुष्ट नाही. षड्विकाराचा प्रक्षोभ किंवा प्रवाह ज्या प्रतीचा असेल, त्याप्रमाणें मानवाचें जीवन बनत जातें एवढें खरें.

आतां केंसन महाशयांच्या विचारांकडे वळें. त्यांनीं मानवस्वभावा-संबंधीं छाननी करून, जे पैलू पाडले आहेत त्यांची यादी अशी—

- १—प्रत्येकजण गरजवन्त आहे.
- २—प्रत्येकांत विकारप्राबल्य आहे.
- ३—प्रत्येक भयग्रस्त आहे.
- ४—प्रत्येक अनुकरणप्रिय आहे.
- ५—प्रत्येक आपल्यापरी वेगळा आहे.
- ६—प्रत्येक अंधविश्वासू आहे.
- ७—प्रत्येकांत विचारप्रवणता आहे.
- ८—प्रत्येक संवयीचा गुलाम आहे.
- ९—प्रत्येक सारखा बदलत राहातो.
- १०—प्रत्येकांत स्तुतिनिंदेची आवश्यकता आहे.
- ११—प्रत्येकास पुढारी हवा असतो.
- १२—प्रत्येकास लिंगभेद आहे.
- १३—प्रत्येकास दुहेरी मन (Conscious and sub-conscious) आहे.
- १४—प्रत्येक ध्येयप्रवण आहे.

प्रारंभी दिलेलें ईषणाचित्र पाहार्हे आणि ही याद बाचावी. म्हणजे वरील चौदा पैलू प्रजा, धन आणि कीर्ति यांच्याच भोंवतीं फिरणारे आहेत असें आढळून येईल. त्याचप्रमाणें या चौदा लेखांकाचें वर्गीकरण कर्ण्याचें योजिल्यास तीनचार भागांत तें सहज आटोपतां येईल.

एक, दोन, तीन, सहा व आठ यांचा एक गट आहे.

चार, सात, तेरा व चौदा हा एक गट.

पाच, बारा, नऊ हा एक गट.

दहा व अकरा हा चवथा गट करावा किंवा हे दोन्ही लेखांक दुसऱ्या गटांत सामील करून घ्यावे. विशेष गैरसोय होणार नाही. मात्र लेखांकांची ही वांटणी साधारण अटकळ येण्यापुरती आहे. यांत इकडचइ

लेख तिकडे घालून निराळे गटहि दाखवितां येतील. कारण सर्वोच्चें मूळ एकच आहे. काव्यांत प्रतीत होणारे नवरस हे एकाच शृंगाररसाच्या वेगळ्या वेगळ्या छटा आहेत असें खाडिलकर नाटककार याचें म्हणणें आहे. त्यासारखाच मानवस्वभावाचा हा प्रकार आहे. काम हा मुख्य पुरुषार्थ. तो यथासांग व्हावा म्हणून अर्थाची आवश्यकता. कामाची पूर्ति अपत्यप्राप्तीनें. काम-अर्थ सुरक्षित असावेत म्हणून लोकेषणा. याकरितां कांहीं नियम पाहिजेत म्हणून धर्मस्थापना. आणि सर्वांची सांगता म्हणजे मोक्ष. अशी ही गुंतागुंत आहे. समजसपणानें ती समजून घेतल्यास मानवीजीवनावर केवढा तरी प्रकाश पडेल.

मोक्ष हा शेवटचा पुरुषार्थ आहे. नव्या विचारप्रवाहाप्रमाणें या पुरुषार्थाला कोणी कोणी बुजतोल. पण ऐहिक सुखाच्या दृष्टीनें सुद्धां मोक्ष हा पुरुषार्थ विचारसरणीय आहे. त्याला जो पारमार्थिक वास आहे तो बानूळा सारून विचार केला पाहिजे. —पण तें विवेचन पुढें पाहूं.

आतां वर दिलेल्या चौदा लेखांत मानवस्वभावासंबंधीं लेखकांनीं कोणती चर्चा केली आहे ती पाहणें इष्ट होईल.

२

प्रत्येकजण गरजवन्त आहे.

हा पहिला सिद्धान्त आहे.

अन्न ही माणसाची पहिली गरज होय. हिचें महत्त्व काय वर्णावें ? प्रत्येकास वरचेवर क्षुधा लागणें हा प्रकृतिधर्म असून तिच्या शमनार्थे कांहीं ना कांहीं खाणें आवश्यक आहे. प्रत्येकाला दिवसानून किमानपक्षी एकदां तरी गोळाभर अन्न मिळालेंच पाहिजे. पोटाची आग मोठी विलक्षण आहे. ती अमक्याला बाधते नी तमक्याला बाधत नाही, असें सुतराम् नाही. राजा-रंक, ज्ञानी-अज्ञानी, सान-थोर, कवि-रसिक, गणिती-वेदन्ती,

संसारी वा संन्यासी, कोणीहि असो, त्याला क्षुधाशमनार्थ कांहीं ना काहीं पाहिजेच. मग तें कदान्न असो की पक्कान्न असो, झाडपाला असो की मांसान्न असो, भुकेच्या वेळीं गोळाभर अन्न पाहिजे एवढें खरें.

ज्ञानात आनंद मानणारा तत्त्वज्ञ, रमाळ काव्यें गाणारा कवि, त्यांच्या-वर टीका करणारा पंडित आणि त्या टीका वाचून गप्पा मारणारे तुम्ही-आम्ही वाचक, सर्वजण अन्नाचेच भिंघे नाही का ?

देहाची नश्वरता, संसाराची असारता व भगवंताची माया इत्यादि वेदान्त सांगून श्रोयाना डोलावणारे पुगणिक वा कीर्तनकार पोटांत भुकेची कळ उठल्यावर केवळ विद्वत्नामस्मरणावर वेळ निभावून नेतील काय ?

जगांत येऊन पहिला श्वास टाकलेलें बालक. पहिली आरोळी कशा-बद्दल मारतें ?—दुधाच्या धारेबद्दलच, नाही का ?—आणि ती त्यास वेळींच न मिळाली तर ? आपल्या आकातानें तें भोवतालच्या माणसांना नकोसें करील.

गरजवन्त मनुष्यमात्राची पहिली गरज ही असून ती शेवटच्या श्वासापर्यंत त्यास पुरून उरते. मात्र ती अल्पायुषी आहे. पोट भरलें, भूक शमली की संपलें. तावत्काल तरी माणसाला अन्नाची किंमत वाटेनाशी होते. पक्कान्नाच्या राशींनून फिरणाऱ्या धनिकाला क्षुधात अशा निर्धनाची अन्नाकरिता केलेली याचना तुच्छ कां वाटते ?—त्याची भूक शमलेली असते म्हणून. माडीवर भोजनोत्तर वामकुक्षीचा आनंद भोगणाऱ्या रावसाहेबाना दारी भाकरीकरितां ओरडणाऱ्या भिकाऱ्याची कटकट कां वाटते ? त्याचें पोट आकंठ भरलेलें असतें म्हणून.

अन्न मिळालें, पोट भरलें. गरज संपली. पण एवढ्यानें संपलें काय ?—नाहीं. अन्नापाठोपाठ वस्त्राची गरज पुढें येते. शरीर झांक्ण्याचें शिकल्या-पासून माणसाच्या मागें ही आच्छादनाची कटकट लागलेली आहे. ऋषी बहुरूलें नेसतील, रानटी मनुष्य झाडपाल्यांनीं अंग झांकील, गरीबगुरीब

जाडेंभरडें कापड वापरिल. श्रीमंत लोक रेशमी आभरणें ल्यातील. प्रत्येकास कांहीं ना कांहीं शरीर झांरुण्यास पाहिजे. वेड्याखुड्यांची गोष्ट अलाहिदा. पण बाकी सर्वांना वस्त्राची गरज तीव्रतेने भासते यांत शंका नाही.

अन्न वस्त्राची व्यवस्था होतांच माणसाचा 'पाहिजे' घरादाराकडे वळतो. पोटास अन्न, शरीरास वस्त्र तसें रात्र कंठण्यास, विश्रांति घेण्यास, माणसाला काहीं तरी आश्रयस्थान लागतें. मग ती गुहा असो, गवताची झोंपडी असो, किंवा संगमरवरी राजवाडा असो. एकामागून एक अशा या तीन गरजा मोठ्या प्रबल आहेत व त्या येन केन प्रकारेण भागविल्यावांचून माणसाची सुटका नाही. सर्वसंगपरित्याग करूं इच्छिणाऱ्या विरागी माणसाला सुद्धा यांचा त्याग करतां येत नाही. म्हणूनच संसारविरक्त अशा तुकाराम-बुवांनासुद्धां—

निर्वाहापुरतें अन्न आच्छादन ।

आश्रमासि स्थान कोपी गुहा ॥

एवढें साधें मागणें देवाजवळ मागावें लागलें. तीन गरजांच्या मगरमिठींतून विचारे तेहि सुटले नाहीत !

बरें, या एवढ्या गरजांनीं माणसाचें भागतें का?—मुळींच नाही. एका गरजेतूनन दुसऱ्या अनेक गरजा, कर्दळीला धुमारे फुटावे त्याप्रमाणें फुटत अमतात. साध्या अन्नांतून हजारों प्रकार कां निघाले ? वस्त्रांची गरज तेवढ्यापुरतीच कां भागत नाही ? साध्या झोंपडींतूनच वास्तुशास्त्राचा अफाट पसारा कां झाला?—गरजांतून गरजा निघाल्या म्हणून. मुळाक्षरांतून शब्दसिद्धि, शब्दांतून भाषा आणि भाषेतून वाङ्मय ! याप्रमाणें मूळच्या तीन गरजा अनेक रूपांनीं नटल्या !

मनुष्यमात्र गरजवन्त आहे तो असा.

यामुळें काय झालें ? — मोठमोठीं तुकानें त्याकरितां थाटलीं. मोठ-मोठ्या पेठा त्याकरितां वसल्या. अनेक कारखाने धूमधडाक्यानें चालू

झाले ! आगगाड्यांसारखी वाहनें निघालीं. तारा-पत्रांचा सुळसुळाट झाला. आगबोटी दूर दिगन्तरी घावूं लागल्या. आणि खेडीं मागें पडून मोटमोठीं नगरें वसलीं ! सर्व व्यापार, वाणिज्य, उद्योगधंदे, दळणवळण, घांवपळ आणि मी-तुं-पणा कशाकरितां ? अन्नाची गरज भागावी, वस्त्रे पांघरण्यास असावी आणि आश्रयास घरे असावी म्हणूनच नाही का ?

एवढ्यावर तरी निभावलें आहे का ? —नाहीं. मनुष्याचा ' पाहिजे ' अनंत झाला आहे. कोणाची म्हणून आहे त्यांत तृप्ति नाही. प्रत्येक व्यक्ति कोणत्याना कोणत्या हव्यासानें त्रासलेली आहे. " हें पाहिजे, तें पाहिजे. माझ्याजवळ नाही तें मला पाहिजे. " या आक्रोशानें साऱ्या जगाचें वातावरण कांदलेलें आहे. भिकारी भाकरीकरितां रडतो तर राजाहि राज्य अपुरें म्हणून रडतो ! कामी माणूस जोडीदाराकरितां आर्त आहे तर लोभी माणूस आणखी धन कसें सांठवीन या तळमळींत आहे. सर्वांचा आक्रोश एक—' मला काहींतरी पाहिजे '.

माणसाच्या जीवनाचा पट असल्या गरजांच्या आडव्या—उभ्या धाग्यांनीं बनलेला आहे. मनुष्य जो जो सुधारत चालला, तो तो त्याच्या गरजा व इच्छा वाढल्या. त्याबरोबर ओसाड देश मनुष्यवस्तीनें गजबजले, भूमीच्या स्वामित्वावरितां लढाया झाल्या. नव्या नव्या राजवटी आल्या व नाहींशा झाल्या. मोटमोठे समाज उदयाला आले नी कालांतरानें नामशेष झाले ! —मागचा इतिहास हा असा आहे. वर्तमानकालच्या घडामोडी हेंच दर्शवितात. भविष्यकालीं असेंच घडत राहाणार ! यावरून मनुष्यमात्र गरजवन्त आहे व त्याच्या पूर्तीवरितां तो सारखा घडपडत असतो, हा त्रिकालाबाधित नियम आहे हेंच सिद्ध होतें.

आतां प्रश्न असा कीं, हा सिद्धान्त समजल्यावर त्याचा व्यक्तिशः उपयोग काय करून घेतां येईल ?—उत्तर सोपें आहे. व्यक्तीच्या वा समाजाच्या गरजा ओळखून त्या यथायोग्य प्रकारें भागविण्याचें कार्य ज्याला

साधेल, त्याला ऐहिक यशाची गुरुकिल्लीच सांपडली म्हणायचें. डॉक्टर वा वैद्य चांगला कोणता ? लोकांना जो झटपट आरोग्य देऊं शकेल तो. चांगला वकील कोणता ? दावा जिंकून दाखवील तो. उत्कृष्ट गवई कोणता ? लोकांना प्रसन्न करील तो. असें सर्व गोष्टीत आहे. लोकांची गरज ओळखून ती भागविण्यास पुढें सरणारा माणूस सर्व स्थानीं हवा आहे.

जो उत्तम गुणें शोभला । तोचि पुरुष महाभला ।

किच्येक लोक तयाला । शोधीत फिरती ॥

समर्थांची ही उक्ति अक्षरशः खरी; पण लोकांना हा असला गुणी कळला पाहिजे, तो त्यांची गरज भागविणारा असला पाहिजे. योग्यता व यश यांचा संबंध आहे. परंतु योग्यता असली म्हणजे यश मिळतेंच असें नाही. ती योग्यता लोकांच्या गरजेत बसली पाहिजे. शिवाय ' गरज सरो नी वैद्य मरो ' ही म्हणहि ध्यानांत ठेविली पाहिजे.

अशा प्रकारें वरील सिद्धान्त पटवीत असतां उत्केंचू तरुणांना कॅसन महाशयांनीं एक कानगोष्ट सांगितली आहे. त्याचें म्हणणें असें : व्यक्तीच्या वा समाजाच्या काहीं गरजा जुनेयणामुळें कमी होत जातात व काहीं नव्या उत्पन्न होतात. अशा वेळीं कल्पक मनुष्यानें समाजास नव्या गरजा शिकवाव्या आणि त्या भागविण्याची योजना आखून यश मिळवावें. श्वर्यात् वाटेल त्या खोश्या व भ्रामक गरजा लोकांच्या गळीं उतरवावयाच्या असें मात्र नाही.

आपला समाज प्रगत व्हावा व राष्ट्राचें कल्याण व्हावें अशा चांगल्या गरजा निर्माण केल्या पाहिजेत व फसव्या गरजा नामशेष केल्या पाहिजेत. राष्ट्राच्या गरजांवरूनहि त्याची नीतिमत्ता, थोरवी व ध्येय कळतें. म्हणून याविषयी योग्य ती दक्षता घेतली पाहिजे.

ही कल्पना ठीक आहे; पण सध्यांच्या जाहिरातवाजीच्या युगांत हें शक्य कसें आहे एवढाच प्रश्न आहे. केवळ जाहिरातीच्या जोरावर

काहीं लवाड लोकांनीं जगला कसें बनविलें आहे, याचीं शेकडों उदाहरणें युरोप—अमेरिकेंतच घडलीं आहेत; आपल्याकडेहि तोच अनुभव आहे. तेव्हां लोकांना चांगल्या व नव्या गरजा शिकवावयाच्या कशा, हें कोडेच आहे.

आमच्या इकडची शिकवण आहे, माणसानें आपल्या गरजा कमी करण्यांतच त्याचें हित आहे. कॅसनसाहेबांच्या वतीनें पाश्चिमात्यांची शिकवण अशी—लोकांना नव्या गरजा शिकवा. त्यांच्यामध्ये नव्या गरजांची आवड निर्माण करा आणि त्या पुढून घनाढ्य व्हा !—खरें कोण ?

गरजा कमी करण्याची शिकवण आमच्या अंगीं मुरली का ?—नाहीं. उलट, साध्या अन्नवस्त्राकरितां हि परक्यांच्या तोंडाकडे पाहण्याची दुर्दैवी पाळी आमच्यावर आली.

बरें; आपल्या गरजा अफाट वाढवून युरोप—अमेरिकेंतील प्रजा तरी सुखी झाली आहे का ?—नाहीं. तिकडच्या लोकांचें वैभव वाढत गेलें पण त्याबरोबर त्यांचा जीवनकलहहि अनेक भानगडींचा, ओढाताणीचा व अकारण कष्टाचा बनला ! म्हणजे गरजा कमी केल्याचें श्रेय आम्हांं भारत-यासीयांना मिळालें नाहीं. पाश्चिमात्यांनीं त्या भरमसाट वाढवूनहि त्यांना तें मिळालें नाहीं !

नवलाची गोष्ट. पण याचें उत्तर इतकें अवघड खास नाहीं. कोणत्याहि गोष्टीचा अनिरेक हा हानिकरच. आम्ही साध्या ऐहिक सुखा-विषयी उदासीन, आलशी, निष्क्रिय बनत गेलों. पाश्चिमात्य अतिदृव्यासानें गोंधळात पडले ! तात्पर्य, आपल्या प्रमुख आसक्ति किती वाढवावयाच्या वा कमी करावयाच्या, याचा सुमार पाहिजे. इकडे दुर्लक्ष केल्यास मनुष्य-मात्रांतील विकारप्राबल्य भल्याच दिशेनें वाढूं लागतें, हें याचें उत्तर.

प्रकरण सहावें

१

प्रत्येकांत विकारप्राबल्य आहे.

मथळ्यातच लेखाडूक इतका स्पष्ट आहे की, मानवस्वभावाची एवढी तेवढी ओढख असणाऱ्या व्यक्तीला तो तात्काळ पटेल.

आपण माणसें म्हणजे आतगांत प्रखलित असलेल्या मनोविकाराचे लहानमोठे उवालामुखीच !—जनलज्जा, कायदा, प्रतिकाराचें भय, स्वमुख निबंध राहाण्याची तीव्र इच्छा, आणि मर्यादित सामर्थ्याची जाणीव यांचे थगवर थर रचलेले आहेत म्हणून बरे. नाहीतर—कल्पना न करणें भली गोष्ट.

उंच उंच पर्वतशिखरांनी शृंगारलेल्या व सुंदर वनश्रींचीं आभरणें घरण केलेल्या वसुंधरेच्या पोटीं केवढी प्रचंड उष्णता धगधगत आहे ! झिम् झिम् पावसाच्या वर्षावाने सगळीं स्ते गरींगार करणाऱ्या काळ्या काळ्या मेघपक्तींच्या आड कोण नाचतें आहे !—अजस्र शिलाखंड चुगडणारी व मोटमोठ्या वृक्षगजांना मातीत लोळविणारी विद्युलता !—याच धर्तीनें मनोविकाराच्या बऱ्यावाईट अग्निज्वाला माणसाच्या मनांत घडवडत आहेत.

मनोविकार—काम, क्रोध, हर्ष, चिंता, शोक, भय, तिरस्कार, अहंकार, मत्सर, असूया, लालसा, प्रेम इत्यादि इत्यादि. किती नांवे मांगावी व रूपे दाखवावी ! समुद्राच्या लाटांना जसें मोजमाप नाही. टगांच्या रंगछटायुक्त आकाशप्रकारांना जमा धरचद नाही किंवा दिक्कालाला जशी मर्यादा नाही, तसें माणसाच्या मनोविकाराचें आहे. त्यांचें जाळें मनांत असें टाट पसरलेले आहे, कोणत्या वेळीं कोणता तंतू हालेल आणि अर्थानून अनर्थ निर्माण होईल, याचा काही नेम नाही. माणसाची प्रत्येक हालचाल या आंतील खळबळीवर अवलंबून आहे.

मनोविकारांच्या या तडाक्यातून कोण सुटला आहे ? वेड्याला ते आहेत, वेदांत्याला आहेत ! दुर्भनाला त्यानीं सोडले नाही, सज्जनाच्याही सोडले नाही ! समागमक्तामध्ये ते दिसतात, संसारविरक्तामध्येही दिसतात ! अनार्यावर त्याची छाप आहे, आर्यांवरही आहे ! काल ते होते आजही ते आहेत आणि उद्याही पण असणार ! मनुष्यमात्र अस्तित्वात अमेपर्यंत त्याच्या-मागचा विकारांचा विड सुटत नाही. म्हणूनच म्हणावयाचे की, व्यक्तिमात्र विकारात्मक आहे !

मनुष्य अभ्यासाने आपल्या विकारांना शमवू शकेल, नियमबद्ध राहून तो त्यांना दाबू शकेल; परंतु त्यांना सर्व्गही नाहीस करू शकणार नाही ! अगदी आपले मनोविकार त्रिकुन “ जगाच्या कल्याणा संताच्या विभूती ” पदाला पोचलेल्या महात्म्यालासुद्धा सर्वाभूती प्रेम ठेवण्याच्या विकाराचा त्याग करता येत नाही. सज्जनांच्या मनातील वाईट विकार शमत असतील; पण तितक्याच प्रमाणात चांगल्या विकारांचो वाढ त्यांच्या मनात झाल्यावाचून राहात नाही.

प्रेमाच्या अभावी द्वेष, धैर्याच्या अभावी भीति, हर्षाच्या अभावी शोक यांचो वाढ व्हावयाचीच. किंवा त्याच्याउलट प्रकार व्हावयाचा ! पण विकाराची छाप अगदी नाहीशी होणार नाही. त्यांतही अद्वितीय व अलौकिक मनुष्यांची गोष्ट आपण सांडून देऊं; कारण त्याची संख्या केव्हाही अत्यल्प असणार; परंतु सर्वसाधारण मनुष्यमात्र विकारप्रधान आहे, यात शंका नाही.

या विकारप्राधान्यामुळेच मनुष्यमात्रावर विचारांच्या पगडा एकदम होण्यास कठिण पडते ! मनुष्याच्या मनातील हे भावनाधिक्यच त्यास वस्तुस्थितीचा उमज पटू देत नाही.

मनुष्यजातीचे हित विकारपेक्षां विचारांनीं (किंवा विकारांस विचारांनी जोड दिल्याने) झाले आहे आणि सत्याचा आश्रय केल्याने प्रगति

होत आलेली आहे. परंतु असें असूनही मनुष्यास शांतपणें विचार करण्याचा कंटाळा आहे ! सत्याविषयीं तर बोलायलाच नको. मनुष्यमात्र कोणत्या गोष्टीला बुजत असेल, तर तें सत्य होय. सत्याचा आदर व स्वीकार मनुष्यानें एकदम आणि आनंदानें केल्याचा दाखला आतांपर्यंत तरी कोटेंही आणि केव्हांहि घडलेला नाही.

मनुष्यमात्रास सत्याविषयीं आदर व आवड तर नाहीच उलट त्याची विटंबना करून त्यास नामशेष करण्याची त्यास अनिवार हौस आहे. या हौसेची कितीतरी उदाहरणे संध मनुष्य जातीच्या इतिहासांत सांपडतील.

ज्या ज्या काळीं एखाद्या सत्पुरुषानें लोकोपकारक असें सत्य जगापुढें मांडलें आहे, अथवा एखाद्या शोधकानें एखादें सत्य शोधून काढलें आहे, अथवा कल्पकानें एखादी नवी कला शोधून काढली आहे त्या त्या वेळीं मनुष्यमात्रानें त्या त्या मनुष्याची व त्याच्या तत्त्वाची निंदा करून त्यास व त्याच्या तत्त्वास पायांतलीं कुचळून काढण्याचा अट्टाहास केलेला आहे !

साक्रेटिसाला या विकारवशतेनें विष पाजलें ! ग्यालिलिओना छळ हिनें केला ! येशूख्रिस्त हिच्या पायीं क्रूमावर चढला आणि तुकारामाच्या अभंगाच्या बह्या पण हिनेंच बुडविल्या !

मनुष्यमात्राची विकारवशता सर्व काळीं व सर्व ठायीं अशी अबाधित आहे !

व्यक्तिमात्राच्या विकारवशतेनें भूतकाळांत जे काहीं बरेवाईट चमत्कार दाखविले, तेच किंवा तशा धर्तीचे चमत्कार ती आजच्या ज्ञानयुगांतही सर्वत्र दाखवीत आहे. सुधारलेल्या जगाची आजची प्रगती, त्याची ज्ञानवृद्धि, त्याची समाजव्यवस्था व राज्यव्यवस्था, त्याचे कायदे-

कानू, त्याच्या शाळा, त्याची ग्रंथालये, त्याचे निरनिराळे शोध या सर्वांस कारण विकारवशातच आहे ! मागच्याप्रमाणे आज जगाच्या घडामोडींच्या इतिहामाची पाने पावलोपावली रक्ताने रंगून निघत नाहीत अगर अश्रूंनी मलिन होत नाहीत, ही गोष्ट खरी; पण तेवढ्याने व्यक्तिमात्र निर्विकार झाला आहे, असें मात्र नाही. मनांत पेटलेली विकारांची भट्टी आजही पूर्वे इतकीच धगधगत आहे ! फक्त एवढाच आहे की, तिच्या तांडावर कायदेकानूंचें, ज्ञानाचें, शहाणपणाचें पातळसें पाघरुण घातलेलें आहे !

व्यक्तिमात्राचे विकार नाहीसे झालेले नाहीत, शमलेले नाहीत, तर दबलेले आहेत, जखडलेले आहेत, झांकलेले आहेत ! प्रसंग पडला नाही, परीक्षेची वेळ आली नाही तोंपर्यंत आजचा मनुष्य सुसंस्कृत आहे ! परंतु तसा प्रयोग घडतांच तो पूर्वीप्रमाणेंच प्राकृत रानटी-असल्याच्या देखावा दृष्टीस पडतो ! स्वतःच्या खुपीखातर नरमेघ करणारा तैमूरलंग फार मागे होऊन गेला, परंतु त्याचेच प्रतिअवतार हुकूमशाही वृत्तीच्या अनेक व्यक्तींच्या रूपाने सुंदर राज्यव्यवस्थेच्या आणि सुरक्षित कायदे-कानूंच्या काळांतच आचच्या प्रजेसहि दिसत नाहीत काय ?

कायद्यांची जोखीम बाजूला साग. ज्ञानाचें अस्तर दूर करा आणि व्यक्तिमात्र विकारात्मक आहे. हा सिद्धांत डोळ्यापुढें ठेवून स्वतःचें, समाजाचें व देशाचें परीक्षण करा, म्हणजे हा सिद्धांत किती अचल आहे, याचा तुम्हास अनुभव येईल.

चांगल्या विकारांचा चांगुलपणा जसा खेड्यांत आढळेल तसाच तो नगगांतहि दिसेल. उलट पक्षी वाईट विकारांचा हलकटपणा खेड्याच्या कर्दममय गल्लीत अनुभवास येईल आणि शहराच्या विजेच्या दिव्यांनी लखलखलेल्या डांबरी राजरस्त्यावरहि आढळून येईल ! विकारांनीं बेफाम झालेले अंतःकरण शालजोडीखाली असेल, पाटक्या घोंगडीखालीहि असेल !

विकारवशतेच्या दृष्टीने अत्यंत विद्यामय व व्यक्ति आणि एखादा निरक्षर टोंगपा एकाच राशीवर जन्माला आल्याची किती तरंग उदाहरणे सापडतील ! मनुष्यामध्ये विकाराचे प्राबल्य आहेच तसे अनियंत्रित ! असो.

“ अनुकूलवेदनीयं सुखम् ” या व्याख्येला अनुसरून मनुष्यामध्ये सुखेच्छेना विकार प्रवृत्त असण्यामुळे त्या सुखेच्छापूर्तीकरिता आपण आपले विकार भडकू देतां उपयोगी नाही, हे त्याम अनुभवाने कळले. यानूनच पुढे विचारशक्तीचा उदय झाला. या विचाराने विकारांस पायबंद घालून मनुष्याम सुधारणापंथाम लाविले.

सद्यप्रीति ही मनुष्याने अशीच वृत्तचरनेने मान्य केली आहे. भावी आरोग्यकरिता रोगी ज्याप्रमाणे कडू औषधम आणि कडक पथ्यास मुकाब्याने मान्य होतो, त्याचप्रमाणे विकारांसक मनुष्यमात्राने मत्त्याचा स्वीकार केलेला आहे.

मनुष्याच्या मनात विचारशक्ति निर्माण झाल्यावर आणि सद्याचे मोल त्याने मान्य केल्यावर त्याच्या वाईट विकारांना आळा बसला आणि चांगल्या विकारांना उत्तेजन मिळाले. त्यानंतर हळू हळू विवाहसंस्था स्थापन झाली, समाजव्यवस्थेचे नियम बने लागले, सर्वांच्या सुखसोयीचे कायदे अमलात येऊ लागले, स्त्रियांचे टास्य नष्ट झाले. गुलाम वाळगण्याची चाल नष्ट झाली, धर्मविषयक कल्पना सुधारत चालल्या.

तात्पर्य, विकार अगोदरचे आहेत आणि विचार नंतरचे आहेत. सद्यप्रीति व कायदेकानू पाळण्याची बुद्धि ही त्यामागूनची गोष्ट आहे.

पतिपत्नींचे परस्परवरोल प्रेम, अनेक कुटुंबे एकोप्याने राहण्याची तन्हा, प्रजेची गजनिष्ठा, राजांचे प्रजापालन, थोर लोकांचा सार्वत्रिक कल्याणार्थ स्वार्थत्याग, स्वदेशसंरक्षणार्थ वीरांचे शौर्य आणि देशभिमान्याची उत्कट देशभक्ति इत्यादि जे अनेक प्रकार आपल्यास दिसतात, त्यांची

शरवरचीं कारणें जरी दुमरीं अनेक अमलीं, तरी त्यांना पाया विकाराचाच आहे, हे आपण विसरता कामा नये. त्या त्या गोष्टीच्या प्रेमविकाराने सर्व गाढा सुरळीत चालता आहे.

जगाची ही रहाटी सुरळीत चालावी, सर्वांना सुख लागवें, अशी ज्याची इच्छा असेल त्याने व्यक्तिमात्र विकारात्मक आहे हा सिद्धांत लक्षात ठेवून वागलें पाहिजे. रशियाच्या झारनें ही गोष्ट लक्षात ठेवली नाही. आपल्या राजघटान त्यानें प्रजेच्या राजनिष्ठेवर जास्त ताण दिला. त्याचा परिणाम राजक्रांतीमध्ये झाला.

केव्हा केव्हा कुटुंबांतून, समाजांमध्ये, देशदेशांतरीं, जे अन्वयात घडतात अगर् अत्याचाराची पुनरावृत्ति होते, त्याचें कारण कोठेंतरी मनो-विकारावर फाजील योजने अगर् ते नाजूक ठिकाणीं दुखावले जातात, हेंच आहे फार धाकात धरलेलीं मुल्लेंच प्रमाण येताच उद्दाम होतात, हा चमत्कार आपणांस कितीतरी कुटुंबांतून पाहाण्यास मिळतो.

आज आपल्या समाजांत इंग्रजी शिक्षणानें अलंकृत झालेलीं बहुतेक माणसें स्वधर्माविषयी उदास अमतात अगर् त्याविषयी चोखतांना उदासीतनें जोलतात. जुन्या मंडळींचा याबद्दल अमा ममत्र आहे कीं, अवाचीन शिक्षणानें त्यांच्या अंगी अमा नास्तिरूपणा येतो आणि आता कलियुग मुहूर्त झाल्यामुळें असा भ्रष्टाकार व्हावयाचाच. परंतु खरें कारण हें नव्हे. धर्माच्या नांवाव्हालीं समाजावर आचरत रूढींचा जो विलक्षण योजने पडला, त्याचा वेळ येतांच हा प्रतिकार आहे ! भ्रमापासून मत्वाची निवड करण्याचें सामर्थ्य येताच मनुष्यास बंधन स्वपेसासें होतें ! विचारशक्तीचा दुर्तोडेपणा खरात नाही ! नव्या विचाराच्या मंडळींना धर्म नसो आहे असें नाही, अथवा समाजातील नीतिमत्ता नाहीशी व्हावी असेंही त्याम वाटत नाही. रोखटोच व्यवहार पाहिजे. हिंदुधर्माच्या स्वरूपात विलक्षण दुष्टपणा आलेला आहे आणि त्याच्या निरममालिकेंत अत्यंत पक्षरात निर्नाम

झालेला आहे. तो नाहीसा व्हावा असें नव्या विचारी लोकांस वाटते. तसा तो नाहीसा होईपर्यंत व धर्माचें सुसंस्करण अमलांत येईपर्यंत नव्या-जुन्याचा हा झगडा असाच असावयाचा; यांत वावगें काहीं नाहीं. असो.

तुमचा धंदा कोणताही असो, तुमची परिस्थिति कशीहि असो आणि तुमचा सामाजिक दर्जा कोणताही असो या सिद्धांताचें—व्यक्तिमात्र विकारात्मक आहे या नियमाचें—जर तुम्ही चांगलें मनन कराळ, तर तुमचा प्रगतिमार्ग पुष्कळच निष्कंटक होईल. तुम्हाला लौकर यश मिळेल.

जे काम पैशानें होणार नाहीं, अधिकारानें होणार नाहीं, अगस् अरेरावीनें होणार नाहीं तें निव्वळ प्रेमाच्या गोड वाणीनें घडून येतें.

एक शिक्षक चांगला असतो, दुसरा वाईट असतो. एक दुकान लोकप्रिय होतें, दुसरें गिऱ्हाइकाच्या अभावीं बंद पडतें ! एका कुटुंबांत विलक्षण एकी आढळते तर दुसन्यांत बेकीची बजबजपुरी माजलेली अमते; एक नोकर इमानी ठरतो तर दुसरा नाटाळ असतो. असे जे चमत्कार दिसतात यास कारण केवळ मनोविकार आहेत. चांगल्या विकारांचा प्रतिध्वनि चांगला आहे, वाईटांचा वाईट आहे ! अर्थात् सुष्ठु किंवा दुष्ट ठरणें हें आपल्या हातीं आहे.

सर्व विकारांत प्रेम श्रेष्ठ आहे. प्रेम म्हणजे स्त्रीपुरुषविषयक नव्हे किंवा विषयलंपटताहि नव्हे ! प्रेम म्हणजे परस्परांविषयीं मला भाव ! प्रेमाची संवेदना आकर्षक आहे ! इतर सर्व भावनाचें पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य एकट्या प्रेमात आहे !

प्रकरण सातवें

१

प्रत्येक भयग्रस्त आहे.

व्यक्तिमात्रांत विकाराचें प्राबल्य केवढें दांडगें आहे याचें वर्णन गेल्या लेखांत सविस्तर केलें असतां, भीति हा विकार स्वतंत्र निवडून काढून त्याच्याविषयी पुन्हां काहीं लिहिणें चर्वितचर्वण केल्यासारखें नाहीं का होणार ?—असा प्रश्न अनेक वाचकाकडून येण्याचा संभव आहे. उत्तरार्थ मी एवढेंच म्हणेन. प्रस्तुत लेख समग्र वाचल्यानंतर काय तें ठरवा.

भीति !—मनुष्यमात्रांत हा विकार अगदीं उपजत आहे. घटका आयुष्याचें मूलमुद्दां आवाजाला दचकतें आणि पडण्याच्या भयानें गांगरतें. इतर अनेक दृष्टींनीं मुद्दां भीतीचें स्वरूप मोठें चमत्कारिक असून तिचे मनावर होणारे परिणामहि विचित्र आहेत.

पहिली ध्यानांत घेण्यासारखी गोष्ट ही आहे कीं, कामक्रोधादि षड्विकार किंवा त्यांच्या आजूबाजूला असणारे त्यांचे इतर भाऊवंद, हे माणसाचे केवळ शत्रु नाहींत. माणसानें सयम राखल्यास त्या विकारांचा त्याला चांगला उपयोग होतो. परंतु भीति हा विकार मात्र असा आहे कीं, तो माणसाला मुळातच आडवतो. सरक्षणाच्या दृष्टीनें भीतीचा उपयोग अल्पमात्र आहे, नाहीं असें नाहीं. पण उपयोगाच्या मानानें अडवणुकीचें प्रमाण फार दांडगें आहे.

भयप्रद अशा कांहीं गोष्टी जगांत आहेत आणि अनेक वेळां माणसाला वाटणारी भीति अस्थानीं नसते. पण एकंदरीत भय निर्माण होतांच माणसाचा अवमानघात होऊन त्याची बुद्धि कुंठित होते व विचारशक्ति अगदीं लुलीपागळी होते यांत तिळमात्र शंका नाहीं. प्रसंगा-

वधान मुटणें म्हणजे संकट वाढणें किंवा त्यांत गुगटले जाणेंच नव्हे का ?—मला वाटतें, हा अमला अनुभव—भयानें गळ्यातून जाणें—एकूण एक माणसाना पटण्यासारखा आहे.

भीतीसंबंधी दुसरा ध्यानांत घेण्यामागला विशेष म्हणजे ती संसर्ग-जन्य आहे. गर्दीच्या ठिकाणीं हा प्रत्यय उबड उबड दिसतो. एकानें घाबरून ओरडावें आणि पळ लागवें कीं चाकीचीं चहुनेक माणसें कमलाहि विचार न करतां भयग्रस्त होतात आणि दूर पळ लागतात. अवमान धरून यावणाऱा व भीतीचें कर्ण शोषणाग विगळतच, भीतीचा हा समर्ग लक्षात घेण्यामागला आहे. जगातील क्रियेकृ क्रान्तिकारक युद्धे केवळ शेवटच्या क्षणाला इकडचीं तिकडे होऊन यशाचें पाखंडें अनपेक्षितपणें झुकलें आहे ! आणि त्याचें प्रमुख कारण कोणीतरी एखाद दुसरा व्यक्ति गर्भगळीत झाली हेंच होय.

याच विकारामेंबधीं तिसरा विशेष म्हणजे त्याचा उद्भव पुष्कळ प्रसंगीं अगदीं अकारण, बिनबुडाचा असतो !—टोसला साप मानणें आणि झाडाच्या उभा खोडाला भूत समजणें हा अंधारातील चमत्कार सर्वांच्या परिचयाचा आहे. उदिरमामाच्या घावपळीनळें जाणें झालेलें जोडपें, चोराच्या भयानें मगळ्या आळीच्या गोळा करण्यास कसें प्रवृत्त होतें !—हा चमत्कार अगदींच आगळा नाही.

भीतीच्या या तिसऱ्या विशेषामुळेंच हा विकार हास्यरम्या अत्यंत पोषक झालेला आहे. मुळांत भेदगट परंतु ब्राह्मणः शीर्ष-धैर्य दाखविणारा पुरुष किती हास्यास्पद असतो, हें काय सांगायला पाहिजे ?

सारांश, भीतीचें स्वरूप इतर विकारांहून वेगळें व परिणामी घातक असल्यामुळें समंजस माणसानें त्यासंबंधी विशेष विचार कर्णें आवश्यक आहे. आम्ही हिंदू लोकांनीं तर अभासच केला पाहिजे या विकाराचा.

या ना या रूपानें मनुष्यमात्राच्या मनावर भीतीची पकड एवढी दांडगी आहे की, ती हानिकारक ठरली असताहि, माणमाला आपली मुक्तता करून घेणें नीटमें साधत नाही. भूतकालांत हेंच घडलें व आजची विवाध्या शतकांनील ज्ञानी प्रजाहि त्याच चाचोरींनून चालली आहे.

भीति निर्माण होण्याचें प्रमुख कारण, माणसाचें अज्ञान होय. असलें अज्ञान गनटी माणमात आढळतें व सुधारलेल्या माणमातहि. उषा गोष्टीचा माणमाला नीट उलगडा पडत नाही तिला माणूस बुक्तो. घोडा पांखगला बुत्रणे पायरू पोराला भितें आणि पोर अंवेगला भितें. असली काहीं सात्वळी सर्वत्र लागलेली आहे.

मनुष्यमात्रातील कोणतीहि व्यक्ति घ्या. शूर, वीर, तामसी संभावित, पंडित, श्रीमंत, दरिद्री, कोणीहि घ्या. प्रत्येकाम कमल्या ना कपल्या भयानें पछाडलें आहे. शूगला पराभवाचें, तरसगला संमारी मोडाचें, मभाविताल्या अस्कीतीचें, विद्वानाल्या अग्यज्ञाचें, मन्नाला चोगाचें, रोग्याला मृयूचें, राजाला परक्या राजाचें, अंमलदाराला बडतर्फीचें, मुद्याला बागुजवोवाचें, सावकाराला दिवाळ्याचें, गनटी मनुष्याला भुताखेतांचें, धर्मनिष्ठाला पापा-त्तणाचें, निकान्याला भुकेचें आणि ज्ञानी पाश्चिमात्याला साथीच्या रोगाचें भय वाटत असतें, म्हणून कोणी कोणाला इंसण्याचें कारण नाही.

याच बाबतींत 'मन चिंती तसें बैरा चिंतीत नाही' ही म्हणहि लक्षांत घेण्यासारखी आहे. भीतीमुळें चिंता निर्माण होते की, चिंतेमुळें भीति वाटू लागते? -- काहीं सांगता येत नाही. एवढें खरें की, सर्व-सामान्यांच्या मनात कमली ना कपली चिंता वावरत असते आणि त्यामुळें भीतीची नानाभुतें मनुष्याच्या मनांत साखीं थैमान घालीत असतात.

संसागतीच नाना चिंता केव्हा मिटतील या विचारांनें मनुष्य मात्र झुगत असतें आणि तसें स्वास्थ्य असल्यास आहें तें गाडें सगळ चालेल ना? अशी चिंता मागें लागलेली असते. खरें म्हणजे मानवी जीवन हें

लाभहानीमुळें किंवा सुखादुःखामुळें वरचेवर खालवर होत असलें तरी साधारण कालमान कालच्यासारखें आज आणि आजच्यासारखें उद्यां या पद्धतीनें चाललेलें असतें. पुढेंहि तसेंच चालत राहणार असेंहि वाटतें, कळतें. पण माणसाचें मन असें विपरीत आहे कीं, कशाहि अवस्थेंत, कोणतें तरी भय बाळगून चिंतातुर व्हायचें.

योग्य असेल तो जगेल हा जरी सृष्टीचा नियम आहे तरी आपण जगण्याला नालायक आहों असें कोणालाच वाटत नाही. म्हणून जो तो जीवन जगण्याकरितां जागरूक राहूं इच्छितो. साक्षेपानें, विचार करित व धीमेपणानें जगणें अशक्य आहे का ?—नाहीं. पण भय, चिंता, दुःख व यांतून पुन्हा भय अशा दुष्ट चक्रांत माणूस फिरत राहतो.

आणखी एक गंमत आहे. व्यक्तिमात्राच्या भिन्नत्वाप्रमाणें प्रत्येकाच्या भयाचें स्वरूपहि वेगळें असतें. कोणकोणत्या गोष्टीनें भयभीत होईल याचा नेम नाही. चिळांत अर्धवट शिरलेला साप ओढून काढणारा ब्रह्मादर एखादे वेळीं अंगरख्यांत शिरलेल्या छुरळाच्या हालचालीनें घामाघूम होईल. रात्री—अपरात्रीं स्मशानांत जाण्यास न भिणारा धीट चार लोकांच्या समोर धीटपणानें बोलण्यास कचरेल. उलटपक्षीं आपल्या वाकप्रवाहानें हजारों श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करणारा वक्ता घरांत दिव्यावांचून वावरण्यास कचरेल. लढाईत मर्दुमकी गाजविणारा योद्धा अशाच एखाद्या फुसक्या कारणानें कांपू लागेल. सिंह वेडकाच्या डरवाला फार भितो म्हणतात त्यांतलाच प्रकार.

एकदां इंग्रजी साप्ताहिक पंच नामक पत्रांत एक विनोदी चित्र पाहिल्याचें आठवतें. एक माणूस एका भयंकर सिंहाच्या पिंजऱ्यांत आश्रय घरून दबून बसला आहे व- पिंजऱ्याच्या बाहेर त्याची झाटीपी बायको हातवारे करित म्हणते—“अहा रे भेदरटा, सिंहाच्या आड लपतोस काय ?—बाहेर ये म्हणजे सांगतें काय गमजा आहेत त्या ?”

यावरून भीति हा विकार कसा आहे, याची थोडी तरी अटकळ येईल. याकरितां ज्यानें त्यानें आपल्याला वाटणाऱ्या भयाचे पृथक्करण करून तें नाहींसें करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्याचें समूळ उच्चाटन होणार नाहीं हें निश्चित; पण ऊठ वमल्या त्याच्या आचक्यानें आपलें मनःस्वास्थ्य व शरीरप्रकृति न विघडेल एवढा प्रयत्न केला पाहिजे. गीतेच्या तत्त्वज्ञानामप्राणें ' अभय ' हा मोठा सात्त्विक गुण मानला आहे. अभ्यासानें तो कांहीं अंशांनीं अंगीं मुरण्यास हरकत नाहीं असें वाटतें.

अज्ञान हें भीतीचें मूळ. तें प्रयत्नानें दूर करण्यास झटावें. याच्या उलट खेळकरवृत्ति ही निर्भयता अंगीं येण्याचें मोठें साधन आहे; मोठ्याच्या मानानें मुलें फार खेळकर असतात. त्याप्रमाणात त्याच्या मनांत भयालाहि स्थान नसतें, हें लक्षात घेण्यासारखें आहे. मुलें खेळांत रंगल्यावर पाहावें. तीं अवघड ठिकाणीं सहज चढतात. अंधारांत जाऊन लपून बसतात. आणि मारक्या जनावरांना न जुमानतां त्यांच्या तडाक्यांतून निसटून जातात ! निरोगी व खेळकर मुलें बहुशः वेडर असतात. थोर माणसांनीं हा बोध घेतला पाहिजे. ससारांत मुलांच्या वृत्तीनें राहाण्यास शिकलें पाहिजे.

ओघाला आलें म्हणून सांगतो. मुलांना भीतीचें बाळकडू आपण मोठीं माणसें पाजतो. अंधारात जाऊं नको, कांहीं चावेल, तिथें चढू नको, पडशील. त्या तिकडे वुवा बसला आहे, तो पकडील. अशा भयाच्या अनेक गोष्टी आम्हीं अगदीं बालवयांत मुलांच्या कोंबळ्या मनावर ठसवितों. या जगात भिण्यामारुखा गोष्टी फार आहेत, आपण पदोपदीं संशयी, भेदरट, विंतातुर असलें पाहिजे; इत्यादि अयोग्य गोष्टी आपण आपल्या बोलण्यानें, आचारांनें व विचारांनें मुलांना सारख्या शिकवत राहातो. त्यांचा खेळकरपणा नाहींसा करण्याचा विडा कितीतरी आईबापांनीं उचललेला असतो.

मग आमचीं मुलें तशीं तयार वां होऊ नयेत ? जीं स्वभावतः धीट, खेळकर, आनंदी, विनोदी असतात, तीं न थोडी मोठी होताच लाजरीं, खिन्न, भेदगट, निरुत्साही दिसूं लागतात. मग आम्हीच त्यांना निगळा धाक दाखव लागतो, धीटपणा शिकवूं पाहार्तो आणि त्यांच्या भेदगटपणाची हेराळणी करितों !—मातापित्यानीं याचा आवश्य विचार करावा.

खरें म्हणजे तरतम भाव ठेऊन मुलाच्या धीटपणाला अपग वाच दिल्या पाहिजे. अंगार म्हटल्या कीं भयाची जागा असतेच असें नाही. थोडा धांका प-कगला पाहिजेच. मुलाच्या धीटपणामुळे थोडा अगय, एवढा तेवढा अश्र्वात झालेला पुरवला पण त्यानें भाड होतं कामा नये. ही दृष्टि आपण ठेविनी पाहिजे. समूळ भीति नष्ट थोडीच हांते ? स्वसंरक्षणाम आवश्यरु अशी सावधानता माणसाच्या अंगीं उपजत आहे; पण ती वाजवीपेशा फाजील झाली कीं, भयांत रूपांतर पावते. पुष्ट असणें चांगलें; पण वातुळ असणें हानिकारकच. सावधगिरी व भय यांना हाच नियम लागू आहे.

यानंतर कुटुंबांतील वातावरण निर्भय राहाण्याविषयीं कर्त्यापुरुषानें फारच जपलें पाहिजे. केवळ अरेगवी दाखवून व कुटुंबिनींना भयांत ठेवून घरांत म्त्भ्रता राखणें सांसारिक सुखाच्या दृष्टीनें मुळीं न हिताचें नाही. कर्त्या पुरुषानें घरात येताच बायकांनीं गुपचूर व्हावें, मुलांबाळांचें हसणें खिदळणें थांबावें आणि वातावरण कुद व्हावें, यांत काय मजा आहे ?

राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें आम्ही याचा विचार केला पाहिजे. कुटुंबांतील भीतीचें वातावरणच राष्ट्राच्या अंगात मुगलेलें आहे आणि म्हणून आज तें षरतंत्र व अव्यनत आहे. पडदलित राहाण्याची त्याम लाज वाटत नाही.

याकरितां भय निर्माण करणारी कोणतीहि गोष्ट मग ती धर्माची असो, रूढीची असो, चालत आलेल्या नीतिनियमांची असो, कायद्याची

असो, किंवा गैरमजुनीची असो ती अपायकारक आहे असें कळतांच पायातळी तुडविण्याची आगली तयारी असली पाहिजे. तरच आपण वर चढ, स्वातंत्र्यास योग्य ठरू. पारतंत्र्य नाहीसें करून करू.

व्यक्तिमात्र भयग्रस्त असते, हा सिद्धान्त मान्य; पण त्याचोगचच निर्भयता हा दैवीसंपदेचा महत्तम गुण हें ध्यानीं घेऊन निर्भय होण्यास झटले पाहिजे.

प्रकरण आठवें

१

व्यक्तिमात्र अनुकरणशील आहे.

अनुकरणाप्रियता हा माणसाच्या उपजतगुणांपैकी प्रमुख गुण होय. माणसाच्या प्रगतीला याचा उपयोग झाला असून त्याची कुचंबणा होण्यासहि तो कारणीभूत झाला आहे.

माणसानें नानाविध कला कशा निर्माण केल्या ?—इतर कांहीं उत्तरे आहेत; पण खरें उत्तर आहे : त्याच्या अनुकरणप्रियतेनें त्याला त्या सुंदर गोष्टी सुचविल्या. नृत्य, गायन, नाट्य, चित्राकन यांचें स्वरूप पाहूं लगल्यास असेंच नाही का ध्यानीं येत कीं, हें सारें भोंवतालच्या सृष्टीचें अनुकरण आहे म्हणून ? पशुक्षयाच्या विलासी हालचालींवरून नृत्य व नाट्य आणि स्वगवरून गायनकला निर्माण झाली असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईल काय ?—त्याचप्रमाणें चित्रकला, निमगीनील नानाविध सौंदर्याचें अनुकरण फलकावर घेण्यात आलें ती चित्रकला नव्हे का ?—शिल्पाबद्दलहि असेंच म्हणतां येईल नव्हे ?

म्हणून सिद्धान्त : मनुष्यमात्र अनुकरणप्रिय आहे.

अगदी बालवयापामून माणसाचा हा गुण दिमून गतो. मुलाला समजू लागतांच तें आपल्या आईचें अनुकरण करूं लागतें. आई बाळाकडे पाहून हंसूं लागतांच तें हंसूं लागतें तिनें हुंकार भरला कीं, तें हुंकार देतें. तिनें मान हालविली कीं तेंहि तीच क्रिया करूं पाहतें.

उलटपक्षी थोर माणसांनाहि मुलांची नकल करण्यांत गंमत वाटते. त्यांच्याप्रमाणें ब्रोबडें ब्रोळणें, खोटें हंसणें—गडणें किंवा वांकुल्या दाखविणें या गोष्टी घरांत मूल असलें कीं, सहजी घडत असतात. किती आनंद असतो या असल्या अनुकरणप्रियतेत !

मुलांच्या बऱ्यावाईट शिक्षणाचा प्रारंभ या अनुकरणप्रियतेनेंच चालू होतो. मुलाला वाचा फुटली कीं तें आपल्या मातापित्याच्या वा भावंडांच्या भाषेची नकल करूं लागतें. त्याला कित्येक शब्दांचा अर्थमुद्धा नीट कळत नाही. पण थोर माणसांचें अनुकरण करणें एवढें त्यास सुचतें.

अर्थ ध्यानीं न घेतां अनुकरण करण्याची मुलाची ही संवय सरसकट माणसांतहि आढळून येते. किती वेळां तरी आपण मनात नसताहि दुसऱ्याचें पाहून पाहून हसतो, रुसतो, गगावतो, खेद करितो, चकित होतो. चार माणसें ज्या मार्गानें जात असतील, तो अनुकरण आपल्यास इष्ट वाटतें. ज्या विषयाची सार्वजनिक थट्टा होत असेल, त्याचीच आपणहि थट्टा करितो. जेथें माणसांची गर्दी जमत असेल, तेथें आपणहि जातो. कित्येक वेळांतर अशी गंमत होत कीं, धोळका कां जमतो आहे याच खरें कारण कोणालाच उमगं येत नाही, तरी माणसें जमतच असतात. एकमेकांचें अनुकरण हाच नव्हे का त्याचा अर्थ ?

माणसाच्या अंगी अनुकरणशीलता किती रोनरोमांत भिनली आहे, याचें आणखीं प्रत्यंतर पाहावयाचें असल्यास व्याख्यान किंवा कीर्तन-यांसारखे समुदाय एकत्र येण्याचे प्रसंग पाहावे. व्याख्यानंत होणाऱा हंशा

किंवा पडणाऱ्या टाळ्या या क्रिया जमलेल्या श्रोत्यांपैकी कितीजण हेतूपूर्वक वा लक्ष ठेवून करित असतील?—हीच अवस्था क्रीतेनाच्या वेळची. ईश्वराचा नामगजर किंवा नमस्कारार्थ जोडलेले हात यांतहि यांत्रिकपणाच फार. केवळ एकमेकांचें अनुकरण. आणि यांत मौज अशी : मेंढरासारखी ही वृत्ति आपल्या अंगी आहे, याची सर्वसाधारण माणसाला दादहि नसते. असो.

सुष्टीतील सौंदर्याचें अनुकरण करित असतां माणसाला जशा कला लाघल्या, तसेच त्याला या गुणामुळें अवांतर लाभहि झालेले आहेत.

वैयक्तिक शिक्षण होण्यास, समाजाचें संघटन होऊन त्याचें बळ वाढण्यास आणि राष्ट्रीयदृष्ट्या शूरवीर असा दलभार निर्माण करण्यास माणसाची अनुकरण प्रवृत्ति फारच उपयुक्त झाली आहे. एकएकट्या मुलाचें शिक्षण होणें किंवा त्याला शिस्त लावून चांगला नागरिक बणविणें किती कठिण आहे, नव्हे ? पण तीच गोष्ट अनेक मुलें जमवून, शाळा—पाठशाळा स्थापन करून आणि सर्वांचें सामुदायिक मन तयार करून—अमलांत आणणें किती सुलभ आहे, नव्हे ?—अगदीं याच नियमाला धरून समाज बलवान् करणें आणि राष्ट्राच्या रक्षणार्थ सेना सिद्ध करणें शक्य झालें आहे; हें काय सांगायला पाहिजे ? थोडक्यांत सांगायचें झालें तर असें म्हणतां येईल कीं, समाजाला सुशिक्षित, सुसंस्कृत आणि बलिष्ठ बनवावयाचें असल्यास; उद्योगधंदे, वाणिज्य व व्यापार यांचा उत्कर्ष साधावयाचा असल्यास आणि व्यक्तीला मार्गदर्शन करावयाचें असल्यास त्यांच्या अंगीं वसत असलेल्या अनुकरणशीलतेचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. व्यवहारांत 'टवळ्याशेजारीं बांधला पवळा, वाण नाही पण गुण लागला' अशी एक अगदीं साधी म्हण आहे. तिचें मर्म आपल्या चाळू सिद्धान्तामध्ये आहे, हें सर्वांनींच ध्यानीं घ्यावें.

मात्र एक धोक्याची सूचना सांगितली पाहिजे. अनुकरण करण्यांत ढोळसपणा—म्हणजेच समंजसपणा—मुळांतच हवा. असें न घडल्यास हीच प्रवृत्ति घातक व हास्यास्पद झाल्यावांचून राहात नाही. गांठ साहेब बनल्यास कसें हसें होतें, हें काय सांगायला पाहिजे ?—इंग्रजांचें वा पाश्चिमात्यांचें खुळें अनुकरण आमच्या राष्ट्राला कसें बाधक झालें आहे, हेहि काय झांकलेलें गुपित आहे ? आम्ही विचार केलाच पाहिजे. ◀

खरा पुढारी, खरा लोकहितचिंतक वा खरा समाजसेवक याविषयी भारी दक्ष असतो. लोकमान्य टिळकांनीं या पद्धतीनें राष्ट्राला मार्गदर्शन केलें. आज महात्मा गांधी तेंच करीत आहेत.

२

मनुष्यमात्र निरनिराळें आहे.

मानवस्वभावासंबंधी हा एक परस्परविरोधी असा सिद्धान्त आहे. व्यक्ति तितक्या प्रकृति ही म्हण ध्यानांत घेतल्यानंतर पुन्हां मनुष्यमात्र निरनिराळें आहे, हें सांगण्यांत विशेष स्वारस्य काय ?—कोणतीहि दहापांच माणसें घेऊन, त्यांचें वरवर निरीक्षण केलें तरी प्रत्येकाची मुद्रा निराळी, रूप निराळें, स्वभाव निराळा असा प्रकार दिसतोच. कोणाशीं कोणाचें साम्य नसतेंच. बरे, या भिन्नत्वाची जाणीव त्या व्यक्तीसहि पुरेपूर असते.

“मी सर्वांसारखा नाही. इतरांच्या बरोबर माझी तुलना करूं नका. माझे सारेंच कांहीं वेगळें आहे.” इत्यादि बडबड आपण सर्वत्र ऐकतो. तो मनुष्यहि आपल्या कृतीवृत्तीनें तसेंच दाखवित असतो. अहंभावाची ही खोड व्यक्तिमात्रांत सर्वत्र आढळते. मनुष्यस्वभावाचा साररूपानें विचार करितां सद्कृद्दर्शनीं दिसणारें व्यक्तिमात्राचें हें भिन्नत्व आपणांस अमान्य करतां येणार नाही. परंतु एवढ्यावरून प्रत्येक व्यक्ति सर्वतोपरि भिन्न म्हणजे अद्वितीय असें मात्र म्हणतां येणार नाही. माणसांसारखीं माणसें

सर्वत्र आढळतात. शूरवीर ध्या, पंडित ध्या, कल्पक ध्या, कलावंत ध्या, उदार ध्या किंवा वक्ता ध्या; त्या त्या लोकांची मोजदाद करायची झाल्यास वाटेल तेवढी संख्या आढळेल !—लोकव्यवहारांत कोणा माणसाची, म्हणजे त्याच्या स्वभावाची, किंवा त्याच्या एकंदर अवस्थेची, आपण माहिती घेऊं लागलों, तर ‘आहे चार लोकांसारखा.’ असोच अभिप्राय आपण ऐकतो. याचा अर्थच हा कीं, आपण सारीं माणसें साधारणपणें सारखाच पातळीत असतो. त्यांत उठून दिसण्याइतकें भिन्नत्व नसतें.

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, भिन्नत्व वेगळें व अद्वितीयत्व वेगळें. तसें नसतें तर ?—प्रौढ, प्रतापी खरोखरी नामवंत अशीं नरराजें वेगळीं दिसलीं नसतीं. साऱ्याच शूरवीरांना श्रीशिवबांचें कार्य करतां आले नाहीं ! सारेच विद्वान् लोकमान्य होऊं शकले नाहीं ! सारेच थोर महात्मा ठरले नाहीं. कां ?—अत्यंत निवडक असें अद्वितीयत्व फारच अल्प असतें.

मग व्यक्तिमात्रांतील अहंभाव कां आढळतो ?—आपण इतरांहून खरोखरीच कोणी निराळे आहों असें तो कां मानतो ? व तसें कां दर्शवितो ? त्यांच्यांत अल्पांशानें भिन्नत्व असतें म्हणून.

विविधता वा वैचित्र्य ही सृष्टिरचनेतील प्रमुख लीला आहे. प्राणिज कोटी ध्या, उद्भिज ध्या, नाहींतर अंडज ध्या. निसर्गानें अनंत जाति, अनंत प्रकार निर्माण करून ठेविले आहेत. आणि त्यांत विलक्षण भिन्नत्व आहे. भौतिकशास्त्रज्ञांचें असें म्हणणें आहे कीं, दोन हिमकण जसे एका स्वरूपाचे नसतात तसेच दोन वाळूचे कणहि एकसारखे नसतात. आंब्याचीं दोन सारखीं दिसणारीं पानें ध्या ना. त्यांचें निरीक्षण केले कीं, त्यांच्यांतील भिन्नत्व दिसून येतें. फोर्डसाहेबांनीं मोटारीच्या निरनिराळ्या भागांसंबंधींचा एक अनुभव सांगितला आहे. यंत्रांतून, एका साऱ्याचे बाहेर पडलेले व अगदी एकसारखे दिसणारे भाग—प्रत्येक कुटें ना कुटें भिन्न राहातोच राहातो. लोखंडी सामानाच्या दुकानांनीं निळणारीं खिळ्यामोळ्यांची वा स्क्रू

विजागऱ्यांची पेटी घ्या. अगदी सारे जिन्नस एकजात सारखे वाटतात. परंतु मुळांत ते तसे असत नाहीत. केसाभराचा कां होईना, फरक प्रत्येकांत पडतो. हे असें कां असावें वा व्हावें ?—शास्त्रज्ञांना हे कोडे उलगडलेले नाही. सृष्टीच्या मुटीत तें रहस्य आहे.

आणि तेंच मानवजातीच्याहि वांटणीला आलेले आहे. माणसें सामान्यतः सारखीं; पण प्रत्येकाच्या आंगठ्याचा ठसा अगदीं भिन्न असतो ! एकाच्या आंगठ्याची प्रतिकृति जगांत नसते !

माणसाला ' आपण कोणी निराळे आहों ' असें जें वाटत असतें, त्याचें रहस्य हाताच्या आंगठ्यावरील बारीक रेषांत गुंतले असेल काय ?—अहंभावाचें मूळ तिथें असेल ?—कोणीं सांगावें ?—एवढें खरें कीं, माणसा—माणसांत आढळून येणारें हे अगदीं चिमुकले भिन्नत्व नाकारतां येण्यासारखें नाही. जगांतील सर्व पुढारलेल्या देशांत चोरादरोडेखोरांचे आंगठे उठवून संप्रही ठेवण्याचें व त्याचें परीक्षण करण्याचें शास्त्रच बनले आहे. आणि तें इतकें अचुक आहे कीं, कोणत्याहि गुन्हेगाराला स्वतःच्या आंगठ्याचा ठसा ' तो माझा नव्हे ' असें म्हणतांच येत नाही.

या भिन्नत्वामुळे माणसाचीं शरीरें व मनें साधारणपणें एका पातळींत असलीं तरी भावनांच्या संबंधांत प्रत्येक व्यक्ति वेगवेगळी असते. आपल्या भोवतालेंच पाहावें. स्नेहाला योग्य अशीं दोनचार माणसें निवडलीं तरी त्या प्रत्येकाचा चांगुलपणा एकाच स्वरूपाचा नसतो. अधमते-मध्येही हीच तऱ्हा आढळून येईल. अनेकांची अधमता एकाच मापांत त्रसू शकत नाही.

व्यक्तिमात्राच्या या भिन्नत्वांत दोन प्रमुख जाति मात्र दिसून येतात. एक कल्पक लोकांची व दुसरी अनुयायांची ! अर्थात् समुदायाच्या मानानें एखादाच पुढारी असतो व बाकीचे अनुयायी असतात. या दृष्टीनें विलक्षण कल्पकता वा बुद्धिमता ही तारक आहे व मारकहि. कारण असल्या आदि-

तीय व्यक्तींतून समाजाचा पुढारीहि निघू शकतो किंवा पेंढारीहि होऊ शकतो, आणि बाकीची जनता याच्या किंवा त्याच्यामागून धांवत जाते.

मागील सिद्धान्ताप्रमाणें व्यक्तिमात्र अनुकरणप्रिय असली तरी प्रस्तुत लेखांत सांगितल्याप्रमाणें तिला आपलें भिन्नत्वहि सोडतां येत नाही. आपण कोणी विशेष आहों हा मनोगंड त्याच्यांत जागृत असतोच. आणि याच अहंभावाच्या कसोटीवर तो इतरांचा कस लावीत असतो. हीच गोष्ट व्यक्तिप्रमाणें समाजाची व तेथून राष्ट्राचीहि असते. जो तो आपली शेखी मिरवतो व दुसऱ्यास तुच्छ करतो. राज्य करण्यास आम्हीच पात्र आहों ही इंग्रजांची प्रौढी; खरें कल्पकराष्ट्र आमचेंच ही अमेरिकनांची शेखी वा कम्प्युनिझम् हीच शाही खरी लोककल्याणकारक अशी रशियन लोकांची घमेंड, हे सारे प्रकार एकाच माळेचे मणी होत.

व्यक्तिमात्राचा व राष्ट्राचा हा अहंभाव प्रमाणांत आहे तोंपर्यंत ठीक आहे. पण तो प्रमाणाबाहेर गेला कीं, इतरांना जाचक होतो. मग शोरास सव्वाशेर निर्माण झाल्यावांचून राहात नाही.

इतरांना त्रासदायक न होतां व्यक्तीनें, जातीनें वा राष्ट्रानें खुशाल आत्मप्रौढी गावी. कोणी लक्ष देणार नाही. पण त्यांचें तें शहाणपण डोईजड झालें कीं, तें झाडून टाकण्याचा प्रसंग उद्भवतो. व्यक्तीतील भांडणें वर्गकलह, जातीजमातींचे तंटे आणि राष्ट्रांराष्ट्रील युद्धे यांचें मूळ कारण वरील अहंगंडांत आहे !

आपलें भिन्नत्व व श्रेष्ठत्व उठावानें दाखविण्यांत स्वतःचा उत्कर्ष असावा व इतरांचा लाभ व्हावा इतरांना निदान उपसर्ग तरी पोचूं नये एवढी दक्षता प्रत्येकानेंच घेतली पाहिजे. विशेषें करून कौटुंबिक जीवनांत पति-पत्नीनी, परस्पर-व्यवहारांत मित्रांनीं, मुलांना शिक्षण देतांना पालकांनीं व गुरूंनीं, उद्योग-धंद्यांत वाणिज्य व्यापारांत देवघेव करणाऱ्यांनीं, कारखान्यांत घनी-नोकरांनीं अथवा कोणत्याहि दोन व्यक्तींनीं संबंध

पडतांच स्नेह, प्रेम, सद्भाव व सभ्यता यांना धक्का न लागेल, याला जपलें पाहिजे. प्रत्येकार्ने दुसऱ्याचें मन, भावना, मतवैचित्र्य यांब्यांतील भिन्नत्वाचें स्मरण ठेऊन We must agree to differ हें तत्त्व मान्य केलें पाहिजे. तरच लोकव्यवहार सुरळीत चालेल ! नाहीतर कलह टरलेला !

प्रकरण नववें

१

व्यक्तिमात्रांतील अंधविश्वास !

चालू युगाला ज्ञानाचें युग म्हणून संबोधल्यास काहींच वाकणें होणार नाही. शास्त्रीय शोधांची पराकाष्ठा, त्यांपासून. निर्माण झालेल्या सोयी व सुखें, आणि मानवजातीच्या एकंदर मनोधारणेची प्रगति यांचा विचार केल्यास चालू लेखांक वाद करावा लागेल ! अज्ञानी मनुष्य अंध-विश्वासू असेल, मान्य. पण बुद्धिप्रामाण्यवादी मनुष्य तसा कसा असूं शकेल ? आणि हें जर मान्य केलें तर व्यक्तिमात्रांत अंधविश्वास असतो असा सिद्धांत कसा काढतां येईल ?

गोष्ट खरी पण मानव स्वभावाची रचनाच अशी आहे कीं, त्यांत अंधविश्वासाचें बीज मुळचेंच आहे. आणि त्याचें प्राबल्य एवढें दांडगें आहे कीं, सर्व काळीं, सर्व देशांत प्रत्येक मनुष्य कोणत्या ना कोणत्या अंधविश्वासाला चिकटून असतो. सज्ञानी-अज्ञानी, शास्त्रीय शोधक-धर्म-भोळा, पुढारलेला-मागासलेला, प्रागतिक-सनातनी असला पंक्तिप्रपंच या सिद्धान्ताला नाही. मानवजातच त्यांत गुंतलेली आहे !

विधान थोडें धाडसाचें आहे, पण तें अक्षरशः खरें आहे.

अंधविश्वास ! अंधश्रद्धा ! धर्मभोळेपणा !

नावें वेगवेगळीं. पण सर्वांचें जातक एकच. अज्ञान हें सर्वांचें जन्मस्थान. अर्थात् ज्ञानाचा चक्र प्रकाश पडलेल्या देशांतून यांची हकाल-पट्टी झाली असली पाहिजे यांत नवल तें काय ?—पण नवल आहे. नव्या ज्ञानयुगानें जुने अंधविश्वास नष्ट झाले असले तरी—ते सर्वतोपरी नष्ट झाले नाहीतच—त्यांच्या जागीं नव्या अंधविश्वासांनीं जन्म घेतलेला आहे ! जगांत पोकळीला नांदायला स्थान नाही. एक गेलें कीं त्या जागीं दुसरें यायचेंच. जंगलांत जुनी झाडे नाहींशी होत असतात; पण त्याच संधीला नव्यांचें बीजारोपण झालेलें असतें. याच नियमानें सुधारलेला मानव समाज जुन्या अंधविश्वासांतून थोडा फार मुक्त झाला आहे; पण लागलीच तो दुसऱ्या कांहीं मतमतांतरांत सांपडलेला आहे. कारण एकच—कांहीं गोष्टी अन्धविश्वासानें वा अंधश्रद्धेनें मानल्याखेरीज माणसाला आपलें जीवन सुखानें कंठतां येणार नाही. अंधविश्वास मनुष्यमात्रांत खिळून बसलेला आहे.

भुतेंखेतें, जारणमारण, मंत्र तंत्र, शकून अपशकू, शाप उःशाप, जादू टोणा व चेटकें या सगळ्या गोष्टी ब्राद होत चालल्या आहेत नव्हे ?—हो. कांहीं माणसें तसें मानूं लागलीं आहेत, इतकेंच. पण त्यांचें समूळ उच्चाटन इंग्लंड अमेरिकादि देशांतहि—आजच्या घटकेला—झालेलें नाही ! वर सांगितलेल्या गोष्टींना सबद्दूट म्हणणारीं माणसें सर्वत्र आढळूं लागलीं आहेत, हें खरें; पण तो केवळ बाहेरचा देखावा ! आंतून बहुतेक अंध-विश्वासाच्या शृंखलेंत जखडलेलीं आहेत ! त्यावांचून सुधारलेल्या राष्ट्रांतून फलज्योतिषी, मात्रिक, जादूटोणा करणारे हे लोक आढळले नसते. इंग्लंड अमेरिकेंत अशीं कितीतरी खुळें आहेत कीं, ज्यांना आपण भारतवासी मनमोकळेपणानें हसूं.

अंधविश्वासाचें मूळ आहे अज्ञानांत. पण ज्ञानाच्या प्रकाशांत नवे अंधविश्वास, नव्या भ्रामक समजुती, नवे अनुमानधपके कसे निर्माण होतात ?—माणसाची उपजत भावनाशीलता व गतलेखाङ्गी सांगितलेला अहंगड होय !—गौरेतर लोक स्वराज्याला व स्वातंत्र्याला पात्र आहेत, हा विश्वासगौरकाय राष्ट्रांना पटतो का !—मुळींच नाही ! त्यांच्यातील कांहीं लोक औदार्याचें सांग आणून स्वातंत्र्य समता व वंधुता सर्वत्र पाहिजे असें तोंड भरून सांगतील; पण मनांतून व प्रसंग येतांच मते बदलतील. कां ?—त्यांचा विश्वास कीं, गोरा लायख. काळा या बाबतींत नालायख ! हा अंधविश्वास नाही तर काय ?

बर्ट्रँड रसेल, हॅव्लॉक एलिस, हक्सले, एच्. जी. वेल्स, शॉ इत्यादि मोठमोठे लोक—जाडे विद्वान्, बुद्धिप्रामाण्यवादी, सत्याचे पुरस्कृतं, खरे ज्ञानोपासक आहेत, नव्हे ?—पण याच लोकांनीं हिंदुस्थानच्या योग्यतेचा, स्वातंत्र्याचा, दास्यविमोचनाचा प्रश्न येतांच किंवा पौराण्य आचारांविचारा-संबंधी चर्चेचा प्रसंग येतांच मते फिरविली आहेत, वाटेल तीं चुकीचीं मते प्रतिपादन केलीं आहेत, आणि अनुमानधपक्यावर निर्णय दिलेले आहेत !—कां ?—एका विशेष प्रकारच्या अंधविश्वासांत म्हणा किंवा अंधभ्रदंत म्हणा बुद्धि गहाण ठेवून !

जगांत कोणी कितीहि मोठा विद्वान् असो, शोभक असो, बुद्धि-प्रामाण्यवादी असो, त्याच्यामध्ये कुठेंना कुठें अज्ञानाची एक बारीक रेष असते. ती त्याला पुसून टाकतां येत नाही. यामुळे त्या रेषेला चिकटून असलेले अंधविश्वासहि त्याला टाळतां येत नाहीत. मनावर चुकीच्या समजुतीची पकड एवढी दांडगी असते कीं, तींतून मनुष्यमात्र सुटतच नाही. जे लोक स्वतःला नास्तिक, चिकित्सक बुद्धीचे व सत्यान्वेषी म्हणवतात ते सुद्धा कुठेंतरी खुळे असतात. एका विशेष आग्रहानें आपणहि अंध-विश्वासाच्या तांबडीत सांपडत चाललों आहों, हेहि त्यांच्या ध्यानीं येत नाही.

आपल्या इकडील भोंदू गुरुंची सांथ आणि त्यांच्या तडाक्यांत सांपडलेलीं माणसें अवलोकाचीं, शहाण्या लोकाचा घोळका दिसेल. भुतें—खेतें नाही म्हणणारा ब्रह्मद्वर डोक्यावर प्लॅचेट घेऊन नाचतांना आढळेल आणि फलज्योतिषाची टिंगल करणारा चोरून मारून हातावरील रेखा पाहात असल्याचें उमगून येईल.

याचा अर्थ असा मात्र नाही कीं, ब्रह्ममूल असलेल्या अंधश्रद्धेला तसाच वाव द्यावा किंवा तिच्या आहारीं जावें तसें मुळींच नाही. व्यक्तीनें अज्ञान व अंधश्रद्धा यांची तीव्रता कमी करण्यास झटलेच पाहिजे. व्यक्ति कांय किंवा राष्ट्र काय जोपर्यंत अंधश्रद्धा आहे तोपर्यंत त्याची म्हणावी तशी प्रगति होत नाही व त्याचें मनःसामर्थ्यहि वाढत नाही. आम्हीं भारतवासीयांनीं या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे.

आमच्याइकडे ज्ञानाचा प्रसार ज्या झपाट्यानें व्हायला पाहिजे, तसा होत नाही; याचें फार मोठें कारण परसत्ता व पारतंत्र्य आहेच, पण आमच्यांतहि दोष आहेत, हें नाकारतां येत नाही. अमकी गोष्ट अशी कां ?—पूर्वीपासून चालत आली आहे म्हणून ! अमकें कां करायचें ? धर्मांत सांगितले आहे म्हणून ? असें असें कां वागायचें ? बापजादे करीत आले म्हणून. असा प्रकार अद्याप चालू आहे. अद्यापि आम्ही सत्यान्वेषणास बुजतो आणि अंधश्रद्धेची शृंखला तोडूं इच्छित नाहीं !—आम्हीं विचार केला पाहिजे. नवा काल ओळखून काजळी झाडली पाहिजे. या-करितां धर्म, संस्कृति व स्वत्व यांवर घाव घातले पाहिजेत असें नाही. रूढीचें प्राबल्य कमी करून अंधश्रद्धेला घालतां येईल तेवढा आळा घातला पाहिजे.

याला उपाय, सत्यान्वेषणाला न डावलतां प्रत्येक विषयाच्या बऱ्या-वाईट अशा दोन्ही बाजू पाहावयाच्या आणि समतोलमनानें विचार करा-

वयाचा. एकदम हें साधारण नाही. भावना वरचेवर दुखावतील. पण निरुपायानें तेवढी कळ सहन करून पुढें सरलें पाहिजे.

२

प्रत्येकांत विचारप्रवणता आहे.

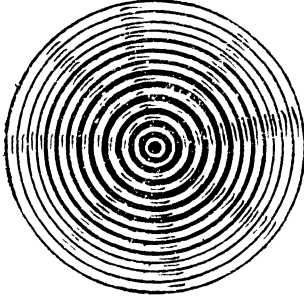
मथळा वाचतांच पुष्कळ वाचकांना हंसूं येईल. माणसांत विकारांचें प्राबल्य असल्याचें सांगितलें, पटलें. माणूस भावनाविवश व अज्ञानी असल्यामुळें अंधविश्वासू आहे हेंहि पटलें. पण त्याच माणसांत पुन्हा विचारप्रवणता आहे; हें कसें मान्य करावयाचें ? अगदीच विरोध नाही का या सांगण्यांत ?—निःसंशय. पण वर जें विधान केलें आहे तेंहि कांहीं-तरी नव्हे. मानवस्वभावांत विचारप्रवणता हाहि गुण उपजत आहे, यांत काडीमात्र शंका नाही.

अगदी उथळ दृष्टीनें जगाच्या घडामोडींकडे पाहिलें तरी असें दिसून येतें कीं, दोन अगदीं परस्पर विरोधी गुण तींत सामावलेले आहेत. दिवस-रात्र, अंधार-प्रकाश, जनन-मरण, उन्नति-अवनति, दऱ्याखोरी-पर्वत अशा जोड्या सर्वत्र आढळतात ! मानवप्राणी यांतच जमा. त्याचें जीवन द्वैतमय आहे. तसाच त्याच्या स्वभावांत परस्परविरोधी गुणांचा समावेश झालेला आहे.

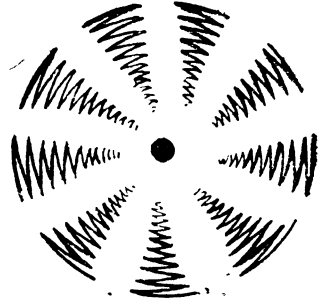
खगोलाची अनंतता सर्वमान्य आहेच. या विराट् स्वरूपांतहि दोन विरुद्ध गुणांची रस्सीखेच चालू असल्याचें खगोलशास्त्रज्ञ सांगतात. हे दोन गुण म्हणजे centrifugal = केंद्रांतून बाहेर पसरणें, व centripetal = बाहेरून केंद्राकडे जाणें, हे होत.

विचित्र प्रकार आहे हा. पण तो अक्षरशः खरा आहे. पुढील पानावरील आकृति पहा. कांहीं कल्पना येईल.

१-केंद्रांतून बाहेर.

२-बाहेरून केंद्राकडे.

डावीकडचें वर्तुळ बाहेर प्रसरण पावते आहे. शांत पाणी असलेल्या तलावांत बारीकसा धोंडा टाकल्यास लाटांची वर्तुळे उट्टू लागतात आणि तीं पसरत जातात. याच पद्धतीनें कांहीं लाटा केंद्राकडेहि येतात. अखिल ब्रह्मांडांत या दोन अवस्था चालू आहेत ! आकाशांत दिसणारे सूर्य चंद्रादि गोल व इतर लहान मोठें तारे एकमेकांच्या आकर्षणांत धांवत आहेत, हें जितकें खरें, तितकेंच, ते परस्परांपासून दूर पळण्याची शर्यतहि खेळत आहेत, हेहि खरें ! यामुळे विश्वाचा अत्यंत प्रचंड गोल आकसत शून्यांत येणार की, रबरी फुग्याप्रमाणें सारखा प्रसरण पावत अनंतांत विलीन होणार याचें निश्चित उत्तर शास्त्रज्ञांना अद्याप सापडलेलें नाहीं.

वरील प्रकार कांहींहि असो. मानवस्वभावापुरतें पाहावयाचें झाल्यास त्यांतहि परस्परविरोधी गुणांची ओढाताण चालू असल्याचें दिसेल. यामुळेच मनुष्यमात्र प्रेमळ वा दुष्ट, शूर वा भ्याड, परोपकारी वा स्वार्था अशा द्विविध रूपाचें असू शकतें.

याच नियमानुसार मनुष्यमात्रांत विकारांचें जेवढें प्राबल्य आहे, तेवढ्याच प्रमाणांत त्याच्याठायीं विचारप्रवणताहि आहे. माणूस विकारी व विचारी आहे यामुळेच. हे परस्परविरोधी गुण अंधार-प्रकाशाप्रमाणें एक-

मेकांचे पूरक आहेत. केवळ विकारी किंवा केवळ विचारी व्यक्ति आपले जीवन सुखरूपतेनें जगूंच शकत नाहीं !

या दृष्टीनें शेक्सपीअरचीं नाटके—हॅम्लेट व अथेल्लो पुनःपुन्हां विचार करीत वाचण्यासारखीं आहेत ! हॅम्लेट अत्यंत विचारी तर अथेल्लो अत्यंत विकारी ! पहिल्याला विचाराची तड लावतां येईना. दुसऱ्याला विकारवशता तोडतां येईना. दोघांचा परिणाम झाला मृत्यूत ! कोणतेहि एक टोंक असेंच मारक आहे.

*

*

*

बीजामध्ये जसा अंकुर तसा माणसाच्या विकाराच्या पोटांतच विचाराची स्थापना आहे. विचार फोफावूं लागला कीं विकारांचा उपशम आपोआपच होऊं लागतो. मानवजातीची आजची सुधारणा म्हणजे विकारांतूनच विचार आणि विचारांतूनच विकास या क्रमानें आहे. तेव्हां प्रक्षोभक अशा विकारांच्या वावटळींतून नाना प्रकारचे विचार निर्माण तरी कसे होतात, याचा शोध घेऊं.

विकारांतून विचार बाहेर पडणें म्हणजे कच्च्या मालापासून पक्का माल तयार होणें, यासारखा प्रकार होय. कापडाची गिरणी बहुतेकांच्या पाहाण्यांत आलेली असते. या असल्या कारखान्यांत एकीकडून कापसासारखा कच्चा माल आंत येत राहातो. नंतर त्यावर कांहीं संस्कार होऊन, त्यांचें रूपांतर कापडासारख्या पक्क्या मालांत होतें, अशीच कांहीं क्रिया विकारांतून विचार निर्माण होण्याची आहे.

माणसाचें शरीर, पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कमेंद्रियें, मन आणि बुद्धि असा मोठा कारखाना आहे. स्वतःच्या सुखाची अपेक्षा ही बलवत्तर प्रेरणा माणसाच्या मनांत प्रामुख्यानें वावरत असते व तिच्याच दोसणीनें कार्याला प्रारंभ होतो. डोळे, नाक, कान इत्यादि ज्ञानेंद्रियें मोठ्या तत्परतेनें भोवतालच्या सृष्ट पदार्थांची माहिती मेदूला पुरवीत असतात. पाहणें, अनुमान

करणें व तुलणें या क्रिया विद्युत्गतीनें घडतात आणि नंतर त्यांची जी काहीं विल्हेवाट होते त्या भानगडीचें नांव विचार !

विकारांतून विचारांचे अंकुर फुटतात ते या पद्धतीनें. आधीं स्वार्थ, स्वतःचें सुख, स्वतःचें स्वास्थ्य. मी जिवंत कसा राहीन ? सुखी कसा होईन ? सुरक्षित कसा राहीन ? या प्रश्नांच्या भोवतीं माणसाचे विचार फिरत राहतात आणि मग यांतूनच माझें कुटुंब, माझें कुल, माझी जात, माझा समाज व माझें राष्ट्र अशा पायऱ्यांनीं त्याच्या विचारांचें वर्तुळ वाढत जातें. म्हणजे, स्वसुखाच्या केंद्राभोवतीं सारा पसारा मात्र या घटनेंतहि व्यक्तिमात्राचें भिन्नत्व अंशभागी असतें. जशी ज्याची प्रकृति तसे त्याचे विकार व विचार.

एक उदाहरण घेऊं. समजा एक चांगल्यापैकी सोन्याचें घड्याळ अनेक माणसांनीं एकाच वेळीं पाहिलें. या जमावांत एक रानटी, एक चोर, एक दरिद्री सज्जन, एक श्रीमान्, एक कल्पक, अशा धर्तींचीं वेग-वेगळ्या परिस्थितींचीं वा प्रकृतींचीं माणसें आहेत. या सर्वांनीं वस्तू पाहिली एकच, पण प्रत्येकाचा त्या वस्तूविषयीचा विचार निरनिराळा राहिल. ज्याला घड्याळाचें महत्त्व माहीतच नाही, अशा रानटी मनुष्याला काय वाटेल ? घड्याळाचें सौंदर्य कदाचित त्यास प्रतीत होईल; त्याच्या बाह्यरूपाचें टिक टिक आवाजाचें नवल वाटेल; पण आपल्याला तें हवें असें कांहीं त्यास वाटणार नाही. पण याच्या उलट ज्याला त्याचा उपयोग माहीत आहे, अशा चोराला ते उपटण्याची इच्छा होईल तर त्याच वेळीं श्रीमान् मनांत विचार करील: बस् ! विकत मिळाल्यास ध्यावयाचें ! सज्जन आपलें दारिद्र्य आटवून—आवश्यकता असतांहि तें अप्राप्य मानून तेथून खिन्नतेनें चालता होईल, तर कल्पकाला त्या घड्याळाची आंतील रचना पाहाण्याची उत्कंठा लागेल. तात्पर्य, मनुष्यमात्रांत आढळणाऱ्या विचारांचें वैचित्र्य या पद्धतीचें आहे. जगाकडे पाहाण्याची, त्यांतील पदार्थमात्रापासून भिन्न-

गान्या सुखदुःखांची, आणि त्यांच्या अनुषंगानें स्वतःचें हवें—नको ठरविण्याची पात्रता माणसांच्या अंगी ज्या पातळीवर असेल, त्याच पातळीत त्याची बुद्धि व विचारशक्ति काम करूं लागते. मग तदनुरूप त्याचें जीवन बनत जातें.

विकारांमध्ये एकदम धडक मारण्याचें, झटकन् कार्य उरकण्याचें आणि परिणामाविषयी वेफिकीर राहाण्याचें सामर्थ्य आहे. पण तें अकाली व अस्थानी वायां जाऊं द्यावयाचें नसेल तर विचारांचा संयम त्यांना हवा. अनुभव घेत, तरतमभावानें विचार करीत आणि पुढील कालाचें धोरण राखीत विकारांना राबवून घेणारा मनुष्य पावलागणिक सुबुद्ध, समधात व समंजस होत जातो. त्या बरोबर त्याच्या विचारशक्तीला प्रखरता येऊं लागते. मग त्याला आपसूखच प्रभावी, प्रोत्साहक, गतिमान् व निःस्वार्थी विचार सुचूं लागतात. इतरांच्या कळपांतून तो आपण होऊन बाहेर पडतो.

स्वावलंबी व स्वतंत्र असे नवे विचार माणसाचें फारच मोठे सामर्थ्य होय. तें ज्याचें वाढत गेलें, तो मग जगाची वा सामान्य सुखदुःखांची पर्वा करीत नाहीं. त्याची अनुकरणशीलता मंद होत जाते. गतानुगतिकत्वाचा त्याला उन्नत येतो. यामुळें तो आपल्या चालीनें चालणारा, एकान्तिक व कणखर वृत्तीचा होत जातो. अर्थात्च त्याची ही वेगळी वाट ठराविक चाकोरीतून चाललेल्या माणसांना सुतराम् पटत नाहीं ! मग त्याचे अभिनव विचार त्यांना धोक्याचें वाटल्यास नवल तें काय ?—स्वार्थविरहित विचारहि सर्वसामान्य जनतेला आवडत नाहींत, हा एक मानव स्वभावांतील विलक्षण प्रकार आहे ! आश्चर्य खरेंच; पण समंजस, सामर्थ्यसंयत्न, प्रागतिक व संकट विमोचक विचार करणें, ते बोलून दाखविणें आणि त्याप्रमाणें वागण्यास झटणें हा समाजांत साभावून जाण्याचा गुण नव्हे; भिन्न होण्याचा, अडथळे भोगण्याचा, लळ सोसण्याचा अथवा उपहासपात्र बनण्याचा आहे !

अलौकिक आचारांविचारांची माणसें निःस्वार्थीपणानें भोंवतालच्या जगाच्या उपयोगी पडण्यास, त्यांना नवा सुखाचा मार्ग दाखविण्यास व त्यांचा उद्धार करण्यास कितीहि झटोत व त्यांचा प्रामाणिक प्रयत्न कितीहि निरपवाद असो. जग त्यांची एकदम किंमत करण्यास धजत नाही. उलट, हा मनुष्य मोठा उपव्यापी आहे असें त्यांस वाटतें. विशेषें करून अत्यंत जुलमी अशी राजसत्ता आणि प्रतिगामी स्वरूपाची धर्मसत्ता या असल्या क्रांतिकारक मनुष्याला भयानक समजून तो व त्याचे विचार गाडले जातील असाच त्यांचा प्रयत्न असतो ! जगाच्या इतिहासांत अशा प्रकारचीं उदाहरणें विपुल आहेत. अखिल मानवांच्या उद्धारार्थ तळमळणाऱ्या महात्म्याचें पहिलें पारितोषिक सुळावर जाणें !

पण एवढ्यानें विचार मरतात का ? माणसाला माणूस नाहीसा करूं शकतो. विचारांना नाही ! प्रभावी, स्वतंत्र, स्वयंगतिक प्रभावी विचार अमर असतात ! ते अल्पावधीत त्यांच्या आड येणाऱ्या सत्तेलाच खाऊन टाकतात ! कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासाचीं पानें उघडा. अनेक राजे महाराजे, धर्मगुरू, सत्ताधीश, उन्मत्त अधिकारी, बेगुमान दुरात्मे यांनीं आपआपल्या चढत्या कालांत स्वतंत्र विचारी लोकांचा, प्रतिभासंपन्न विचारांचा आणि लोकोपकारक कल्पनांचा विलक्षण छळ करून त्यांच्या प्रवर्तकांना टेंचण्याचा भयंकर अट्टाहास केला ! —परिणाम काय झाला ?— ते ते दुरात्मे काळीं तोडें करून नामशेष झाले ? विचार जिवंत राहिले आणि त्यांच्या कर्त्यांचीं स्मारकें उभवलीं गेलीं ! -- विचार असे आहेत ! पुढें पुढें सरण्याची, टेंचले असतां जोमानें वर उसळण्याची, तोडले असतां अनेक शाखांनीं पसरण्याची आणि विटंबना केली असतां जास्त तेजस्वी होण्याची प्रचंड शक्ति विचारांत सांठविलेली आहे !—मानवजातीचें आजचें सारें वैभव, सारें श्रेय, कांहीं थोड्या अवतारी पुरुषांच्या विचार-शक्तीचा विजय आहे !

असली ही विचारशक्ति मनुष्यमात्रांत वाटली गेली आहे. ती उसळून वर आल्यावर तिला खाली दाबण्यांत वा आडवून धरण्यांत कोणाचेंच हित नसतें ! तिचा कालवा काढून मार्ग दिला पाहिजे, किंवा यंत्रबद्ध करून शक्ति निर्माण केली पाहिजे. नाहीतर ती बांध फोडून अनर्थ करणार हें निश्चित.

प्रकरण दहावें

१

मनुष्यमात्र संवयींनी बद्ध आहे.

होय ! आपण सारीं माणसें जडलेल्या नानाविध संवयींचे पुरे दास आहोंत. ज्याला कसलीच संवय नाही, असा मनुष्य भूतलावर तरी आढळणार नाही. कारण, जीवन जगणें म्हणजेच माणसाला असलेल्या बऱ्या-वाईट संवयींची मालिका तयार होणें. ही गोष्ट चटकन् मनांत भरण्यासारखी नाही. आपण आपल्या संवयींशीं इतके एकरूप झालेले असतो कीं, त्यांचें आस्तित्व आपल्या ध्यानांत येतच नाही. पण एवढें निश्चित— आपल्या संवयींचा प्रभाव आपल्या सबंध आयुष्यावर पडलेला असतो. त्याचे बरेवाईट परिणामहि आपणास सदैव अनुभवावे लागतात.

संवय—चांगली, वाईट वा सामान्य—कशीहि असो, तिची पकड मनुष्याच्या मनावर एवढी दांडगी असते कीं, चमत्कारच वाटावा. याविषयी स्वामी रामकृष्ण परमहंसांच्या उपदेशामृतांतील एक चुटका ऐकण्यासारखा आहे.

एकदां कोळ्याच्या दोन बाया मासे विकण्यास म्हणून बाजारांत आल्या. त्यांची विक्री होण्यास दुपार झाली. पण तो सौदा आटोपल्यावर

रिकाभ्या पाट्या डोक्यास अडकवून त्या परत निघाल्या. दुपारची वेळ. उन्हाचा ताप होऊं लागला. कुठें तरी थोडी विश्रांति घेऊन मग पुन्हा गांवच्या वाटेला गावावे, असा त्यांनीं विचार केला. त्यांच्या मार्गावरच एक मोठी फुलबाग होती. तींत त्या शिरल्या व आडोश्याला गारशी छाया बघून, त्यांनीं पथारी पसरली. दाट छायेमुळे त्या स्थानीं गारवा छान होता व आसपास फुललेल्या फुलांचा मधुर गन्ध सर्वत्र दरवळलेला होता. दुसऱ्या एखाद्याला त्या स्थानीं सहज डोळा लागला असता; पण माश्यांचा उग्र गन्ध नेहमीं अनुभवून त्यालाच लुब्ध होणाऱ्या त्या बाया पुष्पगन्धानें एकदम उबगल्या ! त्यांना तो मधुर गंध सहनच होईना ! तेव्हां त्यांनीं माश्यांच्या वासानें घाण झालेल्या आपल्या पाट्या, तोंडावर झांकून घेतल्या व फुलांच्या वासाला शह दिला ! आणि मग त्यांना शौर आली !—काय कारण !—त्यांच्या नाकाला झालेल्या माश्यांच्या घाणाची संवय. यामुळे त्यांना फुलांचा सुगन्धहि मानवेना !

संवयीचा परिणाम हा असा आहे.

संवय जडते कशानें ?—संगतीनें नव्हे का ?—आणि संगतींत काय घडतें ?—अनुकरण ! मी दुसऱ्याचें, व दुसरा माझे अनुकरण करित असतो !—हा प्रकार कां व कसा घडतो, याचें विवेचन आपण मगच्या एका स्वतंत्र लेखांत केलेच आहे. यावरून मनुष्यस्वभावात अनुकरण—प्रियता ही पहिली पायरी आणि तिच्यानून निर्माग झालेली संवय ही दुसरी पायरी, असें आपो आपच सिद्ध होतें.

पहिल्यांदा अनुकरण आणि तिचेंच रूपान्तर संवय अगदीं चाळण्या-पासूनचें आपलें जीवन पाहावें. समजू लागल्यासूनच कोणतेंहि मूल आपल्या आईबापाचें वा भावंडाचें अनुकरण करित असतें. स्वार्णपिणें,

इंसणें रडणें, खेळणें, रागावणें इत्यादि सर्व क्रिया अनुकरणानें प्रथम मूल करूं लागतें, आणि त्यांचीच आवृत्ति पुनः पुन्हा केल्यानें त्याला त्या संवयी जडतात !—संबंध आयुष्यभर आपण याच मार्गानें जातो. पहाटे उठून दूर फिरण्यास जाणें आरोग्यप्रद आहे असें आपण कोणाकडून तरी शिकतो, आणि ती गोष्ट मनांत ठसल्यास तिची आपण संवय लावून घेतो. वाचनाचा नाद, खेळ खेळण्याचा नाद किंवा विडीचें व्यसन, दारूबाजी इत्यादि बऱ्यावाईट संवयी माणसाला जडतात दुसऱ्याचें पाहून, व वरचेवर तीच ती गोष्ट आचरून !

अनुकरण व संवय यांचा संबंध निकट असल्यामुळें त्यांच्यांत कांहीं साम्य आहे; पण एक महत्त्वाचा विरोधहि आहे. अनुकरणांत मनुष्य दुसऱ्याच्या चालीनें चालतो. पण संवयीत वा व्यसनात तो स्वतःचेंच अनुकरण वरचेवर करितो. एक गोष्ट एकाच पद्धतीनें वरचेवर करित राहिल्यानें माणसाच्या ती इतकी अंगभूत होणे की, पुढें कांहीं काळ ती यांत्रिक गतीनें आणि नंतर अगदीं भान रहित राहून तो आपल्या त्या त्या क्रिया करू शकतो. रोजच्या मार्गावरून जातां येतां माणसाचें मन चालण्याच्या गतीकडे वा कृतीकडे कोठवर असतें, याचा अनुभव प्रत्येकास आहेच.

संवयीचा प्रताप फार दांडगा आहे. ती एकदां अंगीं खिळली म्हणजे उपजत स्वभावाप्रमाणें माणसाशी एकरूप होते. मग तिचा प्रकार चांगला, बार्डट, टाकाऊ, सामान्य—कसाही असो. वाचनप्रियता व दारूचें व्यसन या दो-ही गोष्टी चांगल्या—बार्डटाचीं दोन टोके आहेत; पण त्यांची उत्पत्ति मात्र झाली संवयीच्या पोटी.

संवय हा एक डांबून ठेवणारा हटवादी गुण आहे पण तेवढ्यानें ही काढून टाकणें किंवा टाळणें आपल्या हातांत नाही, आणि तसा कांहीं प्रयत्न केलाच तर तो अयशस्वी होईल. स्वभाव बनण्यास अपाय होईल.

दोन विटांच्या थरांतील चुना जें सांधण्याचें कार्य करितो, तेंच संवय दोन समान कृतींना सांधण्याचें व बळकटी आणण्याचें कार्य करिते. संवयीमुळें कार्याला व गुणाला रूप येत जातें ! विद्याभ्यासांतील यश कशांत आहे ? कलावंताचें चातुर्य कशांत प्रगट होतें ! धिमेपणानें तीच तीच गोष्ट करीत राहिल्यानेच नाही का ?—तपस्या, अभ्यास, सराव याचा अर्थ म्हणजे संवय लागून घेणेंच नाही का ?—कोगताहि सद्गुण, कोगतेहि इस्त-कौशल्य कोगताहि व्यवसाय सिद्ध व्हायचा असेल. त्यात माणसाला निष्णात व्हावयाचें असेल तर ?—त्यानें त्या त्या गोष्टीची संवयच जडवून घेतली पाहिजे.

मात्र संवयीच्या आहारी कृती जावयाचें, याचा तोल राखला पाहिजे. फेरबद्दल हा संवयीचा प्रतिस्पर्धी होय. पण त्याच्यावरहि लक्ष ठेवण्यास हवें. संवय हें सांठलेलें पाणी व फेरबद्दल हा प्रवाह; पण दोहोंत ताळमेळ हवा. सांचलेलें पाणी वाईट होऊं लागतें. धावतें पाणी उगीच वाहूं दिल्यास ऐन वेळीं सांठा कोरडा ठणठणीत व्हायचा. संवयीनें मनुष्य बद्ध होतो. फेरबद्दलानें त्यास स्वतंत्र हालचाल करणें सुलभ होतें. मानवी प्रगतीला दोही गुणाची आवश्यकता आहे.

संवयीनें अत्यंत बद्ध होऊन विमूढ होणें जितकें वाईट, तितकेंच स्वभावांत, मनांत, आचारविचारात संस्कारांत आणि मतमतांतरांत सारखा फेरपालट करणें वाईट. म्हणजे हटवादीपणा व चंचलपणा या दोन्ही टोंकाना बपलें पाहिजे. संवयीनें कालचें कार्य आज सुट्टभ होतें तर तेंच कार्य करण्याची पद्धत बदल्यास त्यांत नवीनपणा येतो. या दोन्ही योग्य गोष्टी प्रमाणांत मिसळून कार्य करीत राहिल्यास मनुष्याच्या श्रमांची, विचाराची, वेळेची व इच्छाशक्तीची बचत होते आणि त्याची कार्य उरकण्याची शक्ति वाढत आते यांत शंका नाही.

रुळलेल्या मार्गानें जाणें सोपें असतें. कां ? संवयीमुळें.

नवा मार्ग आंखणें कठिण वाटतें. कां ? संवय नसल्यामुळें.

व्यक्तीसमाणेंच कुटुंब, समाज, राष्ट्र यांनाहि संवयी व तिच्या संबंधीचे नियम लागू आहेत. नवे आचार-विचार स्वीकारतांना समाजाला व राष्ट्राला असेंच बुजल्याप्रमाणें होतें. धर्म, नीति, परंपरा यांच्यांत संवय आणि फेरबदल यांचें प्रमाण चुकलें कीं गाडें घसरलें !

चरखासंघाचीच चळवळ ध्या. महात्माजींनी ही चळवळ शंभर वर्षांपूर्वी चालू केली असती तर ? समाजाला कांहींच चमत्कारिक वाटलें नसतें. कारण, त्यावेळीं खेडोवाडी व घगटी चरख्यावर सूत काढण्याचें कार्य चालू होतें. आज या साध्या गोष्टी करितां आटापिटा करून समाजाच्या गळीं ती गोष्ट उतगवावी लागत आहे. सूत काढण्याची देशाची संवय मोडली हेंच कारण नव्हे का ?—स्वराज्य व स्वातंत्र्य या विषयीहि आमची संवय मोडल्यामुळें आम्ही नादान झालों आहों, हें काय सांगायला पाहिजे ?

या स्थानीं मानव स्वभावांतील दोन गतींचा प्रकार ध्यानांत घेण्यास हवा. मागे केंद्रोसर्गी व केंद्रवर्ती अशीं दोन वर्तुळें दिलीं आहेत. केंद्रांतून बाहेर जाणें हा एक प्रकार, व केंद्राकडे येणें हा दुसरा प्रकार. म्हणजे विकर्षण व आकर्षण म्हणा किंवा देणें आणि घेणें म्हणा. अनुकरण करणें हा घेण्याचा प्रकार. विचार करणें हा देण्याचा प्रकार. देण्यापेक्षां घेणें माणसाला सुख वाटतें. म्हणून अनुकरण करणें—संवय लावून घेणें सोपें जातें. स्वतंत्र विचार करणें व नवा मार्ग काढणें या गोष्टी कठिण आहेत. यामुळेंच विचारी माणसें थोडों. पुढारी एखाटाच असतो.

विकारां विचारांचा झगडा अमात्र चालतो. विकारी माणूस फक्त केंद्रवर्ती असतो, याला जगापेक्षां स्वतःचें चटकन समजतें. विचारी बाहेरचा विचार आधीं करितो. अशा या उलट सुलट गतींतून मानव स्वभाव जात असतो.

२

वस्तुमात्रास स्थित्यंतर आहे;
मनुष्याला तर आहेच आहे !

स्थित्यंतर, सारखा फेरपालट हा निसर्गाचाच प्रमुख गुण आहे.
मनुष्यमात्र या चक्रातून कसा सुटेल ?

विश्वाच्या अफाट संसारांत अशी एकहि जड वा चैतन्यमय वस्तु
नाही की, जिच्यामध्ये प्रत्येक क्षणाला काहींना काहीं फेरबदल होत नाही.
गोचर-अगोचर रीतीने चक्रनेमिक्रम चालू आहे !

मनुष्यप्राणी हा एक त्यांतील खुलक घटक, त्याची इच्छा असो वा
नसो, कालाची अनुकूलता असो नसो, वा परिस्थिति विचडलेली असो;
फेरबदल त्याला चुकलेला नाही—कोणालाच चुकलेला नाही. सूर्य, चंद्र,
तारे, पृथ्वी, पर्वत, नद्या, पशुपक्षी, झाडे, फुले, सर्वांच्यावरून स्थित्यंतराचा
हात फिरतो आहे. आतांच्या क्षणीं असणारी ती ती वस्तु पुढच्या क्षणीं
तशीच असत नाही. ती सारखी बदलत राहते.

स्वतःच्या देहाकडे पाहा. केवढी क्रांति चाललेली असते ! आधीं
जन्म, त्यांतून बालपण, त्यांतून किशोरावस्था, मग तारुण्य, मग प्रौढावस्था,
मग म्हातारपण आणि मग मृत्यू ! कोणत्याहि दोन अवस्थांत स्थिरता
म्हणून नाही. मृत्यूमध्ये सुद्धा पूर्णविराम नाही. वाचीत असलेले पुस्तक
पाहा. छापील कागद दिमतो, नव्हे ?—पण एकेकाळीं तो होता, गवत,
झाड, पालापाचोळा ! बरे, हे पुस्तक जाळून टाकले तर ?—त्याची होईल
राख ! म्हणजे त्याच्या रूपांत फरक पडला !—नाश म्हणजे नवी अवस्था !
वस्तुमात्रास हा नियम लागू आहे. विश्वांत सारखी क्रांति सुरू आहे.

फेरबदलाच्या या विश्वव्यापी चक्रांतून कोणत्याहि माणसाची
समाजाची वा राष्ट्राची सुटका नाही. मग कोणी सबल असोत वा कोणी

दुर्बल असोत ! हटवादीपणानें, निग्रहानें, अज्ञानानें किंवा जाणून बुजून कोणी या क्रांतीच्या आड येईल तर, तर त्याचा चुगडा होईल ! व्यक्तीनें स्वतःला चिरंजीव समजावें, एका राष्ट्रानें सत्तेच्या मदांत दुसऱ्या राष्ट्राला खुशाल तुडवावें, आणि पददलितांच्या भाग्याचीं सूत्रें आमच्या हातीं म्हणून शेखी मिरवावी !—क्रांति कोणाला भीत नाही. कोणाच्या अडवणुकीनें अडत नाही. ती सारखी गतिमान् आहे !—ती वस्तुमात्रास अपरिहार्य आहे.

अशा स्थितींत गतकालाचा शोक करण्यांत अर्थ काय ? नवा काल आला म्हणून आश्चर्यमूढ होण्यांत लाभ काय ?—तसें होणारच होतें.

नव्या कालानें नवी परिस्थिति प्राप्त होणार आणि तिच्या अनुषंगानें नवीन पिढी, नवे आचारविचार नवीं मतें आणि नवा धर्म येणारच येणार. मग त्यापासून त्रास करून घेण्यांत स्वारस्य काय ? नदीपार व्हायचें झाल्यास, पोहून वा वळें न भिजवतां नावेंतून पैलतीर गांठलें पाहिजे. दुसरा उपाय नाही.

हिमालयाच्या शिखरावरून खालच्या प्रदेशांत वाहात येणाऱ्या नद-नद्यांना विलक्षण सामर्थ्य असतें. हत्तीसारखें शिलाखंडसुद्धां टकलींत खालीं नेण्याचें काम ते प्रवाह सहज लीलेनें करितात ! चतुर व कल्पक माणूस या सामर्थ्याला मिळून गप्प बसला का ?— नाही. त्यानें हिमालयाच्या कुशींत असलेल्या अरण्यांनींल मोठमोठे वृक्ष तोडले आणि ते दिले या प्रवाहांत टाकून ! जे अजस्र ओडके वाहाण्यास हत्ती अपुरे पडले असते ते माणसानें जलप्रवाहाकडून खालपर्यंत—आपल्याला इष्ट अशा स्थलीं—आणिले ! क्रांतीचा प्रवाह अशाच सामर्थ्याचा आहे. त्या सामर्थ्याचा उपयोग व्यक्तीनें, समाजानें, राष्ट्रानें करून घेतला पाहिजे.

क्रांतीमध्यें विरुषगाचा—केंद्रांनून बाहेर पसरण्याचा—गुण आहे. आणि म्हणूनच तिचें साम्य माणसाच्या विचारप्रवणतेशीं आहे. विचार

निर्माण झाले कीं माणसाला ते बाहेर टाकावेसें वाटतात !—क्रांति त्याच्या पुढची पायरी होय. अनुकरणप्रियतेचे रूपान्तर संवयीत होतें. तसें विचाराचे रूपान्तर क्रांतीत, काहींतरी कृतीत होतें. अर्थात् क्रांति बरी किंवा वाईट होणें हें विचारांच्या बरेवाईटपणावर अवलंबून आहे, हें स्पष्ट आहे. विचार सामर्थ्यसंपन्न, हितप्रद, लाभदायक असतील तर त्यांतून निर्माण होणारी ती क्रांतीहि त्याच रूपाची असेल. पददलित राष्ट्रांनें या वस्तुस्थितीचा विचार अवश्य करावा.

विश्वाच्या अफाट पसाऱ्यांत चाललेले स्थित्यंतर एवढें एचंड आहे कीं, त्यांत व्यक्तीगणिक होणारा फेरबदल म्हणजे दर्यामें खसखस ! यामुळेंच भविष्यकालावर माणसाची हुकमत म्हणवी तशी चालत नाही. त्याळ परिस्थितीच्या हातांतील बाहुलें बनणें भाग असतें. पण याचा अर्थ माणसानें हताश होऊन कांहीं करूं नये, केवळ प्रवाहप्रतित व्हावें, आणि लाकडाच्या ओंडक्यांप्रमाणें वाकडे—तिकडे टहले खात कोठेंहि जावें, असा होत नाही. भावी कालावर दृष्टि ठेवून, वर्तमानकालीं मिळणाऱ्या संधींचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेणें व त्याकरितां भरपूर प्रयत्न करणें माणसाच्या हातीं शाहे. महाभारताची शिकवण आहे.

पूर्वे पयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।

“ पूर्वत्रयांत असेंच वागावें कीं जेणेंकरून वृद्धापकाळ सुखांत जाईल. ” यावरून आधीं योग्य वर्तन केल्यास पुढच्या काळांत योग्य फळ मिळविण्यास आपण पात्र होतो, असें मानण्यास हरकत कोणती ?

पण समजा, स्थित्यंतराच्या नियमाप्रमाणें माणसानें पुढें सरण्याचा प्रयत्न केला नाही तर ?—परागति पत्करावी लागते ! जगरहाटी तुम्हांला गप्प ब्रह्म देणार नाही. वर चढण्याविषयी उदासीनता दर्शविली कीं, फेरबदल सांगतो—सरका खालीं. म्हणजे तो खालीं टकलतोच ! म्हणून ‘ जगण्याच्या योग्यतेचा असेल तो जगेल, ’ असें म्हटलें जातें, आणि

स्याचा अनुभवहि पण येतो. कोणत्याहि समाजाचा वा राष्ट्राचा मागील इतिहास पाहावा. अति वैभवाने आळस, आळसांतून आहे ते ठीक आहे अशी वृत्ति, या वृत्तीमुळे क्रांतीकडे दुर्लक्ष आणि या दुर्लक्षामुळे परागति असें चक्र फिरत राहिल्याचें दिसून येतें.

उत्पत्ति, स्थिति आणि लय या चक्राकार गतीनें जगाचें कार्य चाललें आहे. जनन आहे त्याला मरण टळत नाही हेहि खोटे नाही; पण तेवढ्यामुळे प्राप्त परिस्थितीकडे डोळेझांक करणें हिताचें होत नाही. विश्वव्यापी क्रांतीमध्ये व्यक्तिमात्राचें स्थित्यंतर ही अगदीं क्षुल्लक गोष्ट आहे यांत शंका नाही; पण 'मी कोणीतरी आहे आणि मला जगलें पाहिजे. केवळ कसें तरी नव्हे तर सुखानें, सन्मानानें, सामर्थ्यानें, समाधानानें जगलें पाहिजे.' याची जाणीव व्यक्तीनें ठेवण्यास हवी. तसा प्रयत्नहि करण्यास हवा.

व्यक्तिमात्रांतील विचारप्रवणता त्याकरितां आहे, विकारप्राबल्य त्याकरितां आहे. संवयी त्याकरितां आहेत. या सर्वांचा उपयोग विश्वव्यापी स्थित्यंतर स्वतःच्या अस्तित्वाला अनुकूल होईल याकडे करण्यांत माणसाची खरी कर्तव्यगारी आहे.

प्रकरण अकरावें

१

व्यक्तिमात्रास स्तुति-निंदाची जरूर आहे

स्तुति किंवा निंदा ! पहिल्या गोष्टीची सर्वास आवड तर दुसरी कोणालाहि नको ! पहिली सर्वांना मोहक वाटते तर दुसरीला प्रत्येक विचकत असतो ! पहिलीची सर्व सत्ता आपल्याकडे असण्याबद्दल जो तो

घडपडत असतो तर दुसरीला कोणीहि कोणाच्या गळ्यांत अडकविण्यास नेहमी तयार असतो ! वास्तविक मनुष्यजीवन सुखमय होण्यास या दोन्ही गोष्टींची (स्तुतीची व निंदेची) आवश्यकता आहे.

मनुष्यास उत्कर्षास पौवविण्यास स्तुतीहि कारण होईल आणि निंदाहि ! मनुष्यास पशूहूनहि नीच करण्यास स्तुतीहि उपयोगी पडेल व निंदाहि !

या दोन्ही गोष्टी अमृताप्रमाणें आहेत व विषाप्रमाणेंहि आहेत. उपयोग करणारांवर व करून घेणारांवर त्यांचा चांगलेवाईटपणा अवलंबून आहे. दूध चांगलें खरें; पण तें प्रत्येक व्यक्तीस आरोग्यदायक व बलकारक होईलच असा जसा नियम नाही, तसेंच स्तुति-निंदेचें आहे; अनुपान योग्य पाहिजे.

तेव्हां आतां प्रथमतः स्तुतिविषयीं विचार करूं.

स्तुति सर्वांना हवी. ती अशी मोहक आहे की, ती यत्न्यावत मनुष्यांना तर आवडतेच शिवाय कुठ्यामांजरांसारख्या समंजस प्राण्यांना व राघूमोरांसारख्या पक्ष्यांनाहि आवडते.

स्तुति आवडण्यांत गैर कांहीं नाही. तिच्या ऐकण्यानें मन प्रसन्न होतें, उत्साह वाढतो आणि परस्पर एकोपा वाढतो. घोडा कितीहि दमलेला असो, मालकानें त्यास चुचकारून शावासकी दिल्यास पुनः नव्या दमानें तो चाळूं लागतो. लहान मुलावरहि हा प्रयोग केल्यास पुष्कळदां यश येतें. ऐन युद्धांत संकटप्रसंगी उत्साहाच्या एक दोन शब्दांनीं हतधैर्य झालेल्या फौजेनें जय मिळविल्याचे दाखले इतिहास सागतोच आहे ! तात्पर्य, मनुष्याच्या जीवनांत स्तुतीचें महत्त्व मोठें आहे यांत शंका नाही.

योग्य वेळीं व स्थानीं स्तुतीमुळे कोणताहि कार्यभाग जसा चटकन् उरकतो तसा इतर कोणत्याहि गोष्टीनें होत नाही. जेथें स्तुति नाही, प्रशंसेचे चार शब्द नाहीत तेथें निरुत्साह, आळस, कामचुकारपणा

निर्लज्जवृत्ति, बेफिकीरी, बुद्धिहीनत्व, उर्मटपणा, अविश्वास इत्यादि दुर्गुणांचा सुळसुळाट झालेला दिसतो. नोकरांनें आपल्या शक्तीबुद्धीप्रमाणें काम केलें पण तें मालकाच्या ध्यानांत आलें नाहीं; पत्नीनें सुंदर स्वयंपाक केला परंतु पतीनें त्याची कदर केली नाहीं; शिष्यानें अभ्यासांत हुशारी दाखविली परंतु गुरूनें तिकडे लक्ष दिलें नाहीं, तर त्याचा परिणाम त्या त्या व्यक्तीचें बाबतींत सुखासमाधानाचा होणें शक्य आहे काय ?

मनुष्याची योग्यता असो अगर. नसो, त्यास स्वस्तुति हवी आहे. आपण लोकप्रिय असावें; सर्वांनीं आपली वाहवा करावी; जिंकडे तिकडे आपली प्रशंसा होत असावी, असें प्रत्येक मनुष्यास अंतःकरणापासून वाटत असतें. स्तुतीकरितां तो हपापलेला आहे. तो हव्यास त्यांच्या रोमरोमांत भिनलेला असतो.

मनुष्यानें स्वस्तुतीविषयीं इतकें आतुर अमण्याचें कारणही तसेंच प्रबल आहे. प्रत्येकजण स्वतःवर जितकें प्रेम करितो, तितकें दुसऱ्या कोणावरहि करित नाहीं. हें आत्मप्रेमच त्यास स्तुतिलुब्ध होण्यास भाग पाडतें.

समाजास आपण प्रिय असलों, लोकांना आपण स्तुत्य असलों म्हणजे आपल्या सौख्यास, संरक्षणास व हितास फारसा बाध येणार नाहीं, अशी खात्री वाटत असते; म्हणून आपण समाजाच्या स्तुतीस पात्र होण्यास झटत असतो. त्याचे मताचा आरणास सारखा बाऊ वाटतो.

आपली ही कल्पना खोटी नाहीं. समाजामध्ये आपण परस्परांस मानतो, एकमेकास सहाय्य करितो आणि एकमेकांच्या मतांबद्दल आदर बाळगतो म्हणूनच एकापासून दुसऱ्यास सौख्यप्राप्ति होत असते व संरक्षणा-विषयीं सहाय्य मिळतें. सारांश, आपलें अस्तित्व सुखमय व्हावें म्हणून मनुष्यास स्तुति हवी; कारण पहिलें कायम टिकण्यास दुसरें एक उत्कृष्ट साधन आहे. असो.

स्तुति करण्याची अगर दर्शविण्याची अनेक साधनें मनुष्यानें निर्माण केलीं असून तीं कोणत्याहि समाजांत पाहाण्यास सांपडतात.

जगभर पसरलेल्या मनुष्यजातींमधीं कोणताहि समाज ध्या. तो युरोपांत सुचारलेला असो अगर आफ्रिकेंतील जंगली असो; त्यामध्ये स्तुतिनिदर्शक अशा चालीरीती, पद्धती, मान-सन्मान, पारितोषिके इत्यादि प्रकार जारी आहेतच. इंग्लंडांत व्हिक्टोरिया क्रॉस असेच, आफ्रिकेंत एखादा शिंपला असेल, पण दोन्ही प्रकारांचा हेतु कोणातरी शूराचा सन्मान करण्याचाच असतो, हे निःसंशय होय.

त्याचप्रमाणें राजपद, सम्राट्पद, सरदान्या, धर्मगुरुत्व, वर्णश्रेष्ठत्व इत्यादि प्रकारहि स्तुतिनिदर्शक असून ते निरनिराळ्या फरकानें सर्व समाजांत रूढ आहेत. अमेरिकेंत, फ्रान्समध्ये लोकसत्ताक राज्य आहे म्हणतात; खरें आहे, पण प्रेसिडेंटला त्यांना राजाइतका मान देणें भागच पडतें. त्याचप्रमाणें वर्णश्रेष्ठत्व व कुलश्रेष्ठत्व फक्त हिंदुस्थानांतच आहे असें नाही. निरनिराळ्या रूपानें हे सर्वत्र आहे. समान घर्मानें वागणाऱ्या अमेरिकेंत-सुद्धां आहे.

मनुष्यानें समानबंधुत्वाच्या कितीहि बाता मारल्या व तें अमलांत आणण्याची कितीहि खटपट केली तरी स्वतःला श्रेष्ठ समजून दुसऱ्याला कनिष्ठ समजण्याचा मनुष्याचा जो एक उपजत गुण, तो असेपर्यंत हे प्रकार चालावयाचेच आणि हा चांगला किंवा वाईट उपजत गुण मनुष्यजात अस्तित्वांत असेपर्यंत नष्ट होणें शक्य नाही.

स्तुतिप्रियतेमुळे मनुष्यास सन्मान मिळविण्याची जशी आनुरता आहे, तशीच तो प्रसंगी दुसऱ्यास देण्यासहि आहे. कारण स्तुतीचें देवाच केल्याखेताज घेवाण मिळत नाही, हें तो पूर्ण जाणून असतो.

मित्त बांधण्यांस ज्याप्रमाणें दगडाबरोबर चुन्याचीहि गरज आहे, त्याप्रमाणें मनुष्यमात्राचा व्यवहार सुसंबटित चालण्यास आणि अनेक व्यक्ति

एके ठिकाणी जुळण्यास स्तुति हें एक चांगलें साधन आहे. वाण्याचे दुकानीं गिन्हाईक जातांच त्यानें हास्यवदानें त्याचें स्वागत करून स्तुतिपर शब्दांनीं गिन्हाइकाच्या गरजेची विचारपूस केल्यास सौदा किती झटपट पटतो याचा अनुभव प्रत्येकास कोठेंहि पाहाण्यास मिळेल.

मनुष्याच्या कोगत्याहि परस्परव्यवहारांत स्तुतिनिदर्शक अशा गोष्टी कळत न कळत सारख्या घडत असतात; नित्याच्या संवयीमुळें आपणास त्याचें महत्व वाटत नाही, एवढेंच. समाजांत खालपासून वरपर्यंत पाहिल्यास, जे कांहीं व्यवहार घडत आहेत, त्यांचा एकसंधीपणा स्तुतीनेंच जुळून आल्याचें आपणांस आढळून येईल.

राजानें प्रजेच्या हिताला जपणें व उलटपक्षीं प्रजेनें राजाला मानणें, सज्जनांनीं एकमेकांचा सत्कार करणें, सभेनें विद्वानांची वाढवा करणें, राजसभेंत वीरांचा सन्मान होणें, पतीनें प्रेमानें पत्नीची आर्जवें करणें, मित्रामित्रांनीं गोड बोळणें, ओळखीचें मनुष्य भेटल्यास चेहऱ्यावर हास्य दिसणें, चांगल्या कामाबद्दल कर्त्याला बक्षीस मिळणें इत्यादि ज्या गोष्टी घडतात, त्या सर्वांचे खालीं सूक्ष्म किंवा स्थूल प्रमाणांत स्तुति भरलेली असते. वेदांताच्या दृष्टीनें या प्रकारांत खरें सुख नसेल कदाचित्, परंतु तसे प्रकार घडावेत म्हणून मनुष्यमात्र सारखें घडपडत आहे. यांत शंका नाही.

स्तुतीचें आमिष फार दांडगें आहे. तिच्याकरितां मनुष्यास श्रीमान्, धनवान् किंवा बलवान् व्हावेसें वाटतें. शूरांचे पराक्रम व धाडसाचीं कृत्यें त्याचमुळें घडतात आणि मनुष्य स्वार्थत्याग करण्यास किंवा अत्यंत स्वार्थी होण्यास हिच्यामुळेंच शिकतो.

मनुष्य कांहीं स्वभावतः उद्योगप्रिय नव्हे. त्याच्या मनांत असलेली स्वस्तुतिप्रियताच त्यास चळवळ करण्यास भाग पाडते. निर्वाहापुरतें अन्न—आच्छादन मिळाल्यानंतरहि मनुष्य श्रीमान् होण्याची हाव कां बाळगतो ?

स्तुतीचा, सन्मानाचा लाभ व्हावा म्हणून ! गरीबाला कधी कोणी विचारलें आहे ? दुर्बलाला कधी कोणी मानलें आहे ? मूर्खाला कधी कोणी जवळ केलें आहे ? याचकरितां स्तुत्य असें कांहीं तरी मनुष्याजवळ पाहिजे, आणि तें हस्तगत होण्याकरितां व्यक्तिमात्र आपआपल्या शक्तीबुद्धीप्रमाणें प्रयत्नहि करतो.

मनुष्य स्तुतिप्रिय असला तरी त्यास ती कोणत्या स्वरूपांत आवडेल, याचा कांहीं नेम नाही. या बाबतींत रुचिभिन्नत्व दांडगें आहे. कोणा-कोणाला तर निंदेच्या रूपाची स्तुति आवडते. 'तुम्ही कसले ब्रदमाष ! त्याला दाद देतां होय !' अशा धर्तीची स्वतःविषयीची टीका ऐकूनही या अशा मझाभागांना अयानंद होत असतो ! कित्येकांना आपल्या व्यसनांची स्तुति आवडते ! कित्येक आपल्या दुर्गुणांचे स्तोम माजवून घेतात आणि कित्येक स्वतःच्या उघड निर्भर्त्सनेचाच आनंद मानतात. अर्थात्, मनुष्यस्वभावाचे हे मासले खालच्या दर्जाच्या माणसात आढळतात. पण ते आढळतात हें खास. त्यांचें अस्तित्व आपणांस नाकारतां येणार नाही. जगरहाटीमध्ये त्यांचाहि काहीं उपयोग आहेच. पण त्याचा विचार येथें कर्तव्य नाही. असो.

स्तुतिविषयी हा सामान्य विचार झाला. आतां तिच्या चांगल्या-धाईट रूपाविषयी विचार करूं. कारण ती उभयविध आहे. त्यावरून तिचा सदुपयोग दुरुपयोग कळून येईल.

खऱ्या गुणाची चाह करणें, सद्गुणांस मानणें, थोर वृत्तींना सन्मान देणें, लोकोपकारक गोष्टींची वाहवा करणें इत्यादि बाबी चांगल्या व सत्य-स्वरूपाच्या स्तुतींत जमा होण्यास हरकत नाही, आणि अशी स्तुति व्यक्तीला किंवा समाजाला हितकरही होते.

गुणी मनुष्याच्या गुणाची जर चाह झाली नाही, तर त्यांची प्रगति कशी होईल ? धीरांच्या विजयाची वाहवा केली नाही तर त्यांना अणखी

पराक्रम करण्यास कसा हुरूप येईल ? विद्वत्तेला जर मान न मिळेल तर ज्ञान मिळविण्याचे श्रम कोण घेईल ? तात्पर्य, योग्य काळीं, योग्य स्थानीं व योग्य व्यक्तीचे ठायीं स्तुति केलीच पाहिजे. तिची तशी आवश्यकताच आहे. परंतु तिला जी एक सीमा आहे, ती तिनें केव्हाहि ओलांडतां कामा नये. तरच ती सदुपयोगी होते.

स्तुतीनें आपलें पाऊल मर्यादेबाहेर टाकलें कीं, तिचें रूप पतिव्रतेनें कुलट्याचा धर्म पत्करण्याइतकें विकृत व त्याज्य होतें. या तिच्या रूपाला खुशामत असें म्हणतात.

खुशामत व हांजी हांजी हीं स्तुतीचीं अत्यंत हिडीम रूपें आहेत; परंतु असें असूनहि पुष्कळ मनुष्यांना त्यांची भुरळ पडते आणि या भुरळीनें मग मनुष्य जास्त नादान बनत जातो. शहाण्या मनुष्यानें या अधःगतास फारच जपलें पाहिजे. वास्तविक प्रशंसा व खोटी खुशामत यांमधील भेद ओळखण्याचा मनुष्यानें अभ्यास केला पाहिजे. खऱ्या स्तुतिपर शब्दांनीं जसा प्रगतीला वेग मिळतो, तसाच खोट्या स्तुतीनें तिला खड पडतो !

सज्जन लोक, खऱ्या थोर अंतःकरणाचीं माणसें, खुशामत करणें व करून घेणें अगदीं नापसंत समजतात. ते स्वतः हे पाप कधीहि आचरीत नाहीत. विजयो-सुक तरुणांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेऊन तसें वागण्यास शिकलें पाहिजे.

मूर्खान्ता खुशामत आवडते आणि हीन मनाचीं माणसेंच बेमालूम खुशामत करण्यांत पटाईत असतात. या दोघांच्या संबंधांत दोघेहि पापी असतात व दोघेहि अधोगतीला जातात. कारण खुशामतींत असत्याचाच अवलंब कगवा लागतो.

हीन मनुष्यानें केलेल्या खुशामतीपेक्षां सज्जनांनीं केलेल्या निंदेची योग्यता केव्हाहि जास्त आहे. कारण, पदिल्याचें अंतःकरण अशुद्ध व दुसऱ्याचें शुद्ध असतें.

खरी स्तुति अमृत आहे. खुशामत मद्य आहे. खरी निंदा औषध, व्याधि निर्भर सना जलाल विष आहे! त्यांचा उपयोग करताना जपलें पाहिजे. वरील विवेचनावरून स्तुतीचें महत्त्व वाचकांच्या लक्षांत येईलच. आतां मनुष्याच्या जीवनांत निंदेची आवश्यकता कशी आहे, याचा विचार करूं.

स्तुतीप्रमाणेंच निंदा दर्शविण्याचे प्रकार अनेक आहेत व ते सर्व राष्ट्रांत व सर्व समाजांत प्रचलित आहेत. या सर्व प्रकारापासून अलिप्त राहण्याची व्यक्तिमात्राची इच्छा असते, पण विशेषेकरून व्यक्तिशः निंदेपेशां सामाजिक निंदेची भीति मनुष्यास जास्त वाटते.

व्यक्तिशः कोणी कोणाला चोर, ठक, दुष्ट, निर्दय म्हणून निंदा केली तर आरण फारसें मनावर घेत नाही; परंतु सर्व समाजाच्या दृष्टीनें तशी निंदा परकरण्यास त्या मार्गांतल्या मनुष्याहि कबूल होणार नाही. बरोबरच आहे, चोरांठकांना तरी स्तुतीची आवड आहेच. शिवाय सार्वत्रिक निर्देत आपल्या सुखाला, संरक्षणाला व हिताला धोका असतो.

निंदा ही वाईट आहे, ती कोणालाहि आवडत नाही म्हणून तिचा प्रयोग कोठेंच होऊं नये, असें मात्र म्हणतां येणार नाही. कारण, सांख्या स्तुतीनें जसें मनुष्य शोफारतें तसेंच सांख्या निंदेनेंहि तें निर्लेज्ज व उर्मट बनतें.

निंदा हें कोयनेल खरें; पण तें तापकरी माणसाला व तेंहि योग्य प्रमाणांत पोचेल तरच गुणकारी होतें, नाहीतर तें विषच आहे.

परंतु व्यवहारांत आम्हांपैकीं पुष्कळांना स्तुतीनिंदेचें महत्त्व त्रिलकूल कळत नाही. आणि त्याचमुळे त्यांचा कोठें व किती उपयोग करावयाचा याचें तारतम्य आम्हांस नाही.

आमच्या समाजांत ठिकठिकाणीं स्तुतिनिंदेचे दुरुपयोग होत असल्याची उदाहरणे आढळून येतात. त्यामुळेच कीं काय कोण जाणे, आमच्या

देशांत चांगले नागरिक मोठ्या प्रमाणांत निर्माण होणे अशक्य होऊन बसले आहे.

एकीकडे पाहवें तो कांहीं आईबाप आपल्या मुलांची इतकी हेटाळणी करित आहेत की त्या बापड्यांची कोवळीं मनें त्या मान्याखालीं अगदीं करपून जात आहेत.

दुसरीकडे पहावें तो कांहीं लोक आपल्या पोरांची इतकी स्तुति करित आहेत की त्या जड खुगकानें त्यांची प्रकृति विघडून तीं बेताल होत आहेत.

हाच न्याय सर्व ठिकाणीं लागू आहे. कोठें बंधू चुकत आहेत, कोठें सासवा चुकत आहेत, कोठें मालक चुकत आहे आणि कोठें नोकर चुकत आहेत. कोठें स्तुतीचा मारा जास्त होतो तर कुठें निंदेचा होतो आहे. कोठें दोन्ही गोष्टी अनाटायीं होत आहेत.

ही स्थिति समाजहितदृष्ट्या बरोबर नाही. स्तुतीनें अगर निंदेनें जर गुणांची नासाडी होत असेल तर त्याचा योग्य वेळीं बदोबस्त होणे अगदीं इष्ट आहे.

स्तुति-निंदेची बरोबर वांटणी होण्यास मनुष्यानें स्वतःची व दुसऱ्याची योग्यता अजमावण्यास शिकलें पाहिजे. पहिली गोष्ट प्रत्येकानें ही ध्यानांत ठेविली पाहिजे की, सदासर्वदा निंदा करण्याइतकें वाईट मनुष्य या जगांत एकहि नाही. त्याचप्रमाणें ज्याची सर्वतोपरी स्तुति करतां येईल इतक्या सर्वांगपूर्ण गुणी मनुष्यहि कोठें नाही.

गुणदोषांची सरमिसळ सगळीकडे आहे. तेव्हां फार मोठे गुण असून फिरकोळ दोष असतील तर ते विशेष लक्षांत न घेतां गुणांचा उत्कर्ष होईल असा त्यांचा परामर्ष घ्यावा.

त्याचप्रमाणें दोष, फार मोठे दोष असले तर केवळ भिडेनें किंवा प्रेमानें त्यांचेकडे कानाडोळा करणे बरें नाही. त्यांची योग्य संभावना झालीच पाहिजे.

पण एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे; कटु निंदेपेक्षां प्रेमाच्या शब्दांनीं कार्यभाग होण्यासारखा असेल तर त्याचाच प्रयोग करावा हें बरें. निर्भर्त्सनेपेक्षां शाबासकीनें मनुष्य जास्त लौकर वश होतो, ही गोष्ट विसरून चालणार नाही.

फार गोड खाणें वाईट. फार तिखट खाणेंहि वाईटच. त्याचप्रमाणें सदा स्तुति करणें अगर निंदा करणें वाईटच आहे. “अति सर्वत्र वर्जयेत् !”

आत्मस्तुती करण्याची ज्याला खोड लागली आहे, तो खुशामतीच्या जाळ्यांत अचूक सांपडतो आणि तोच जवरा परनिंदक असतो. या दुर्गुणांपासून आपलें रक्षण आपणच केलें पाहिजे. आपल्या तोंडावर आपली स्तुति व्हायला लागली म्हणजे आपल्या पश्चात् आपली निंदा होत असली पाहिजे, असें अनुमान खुशाल करावें. कारण मनुष्याचे मनांतील आदरभाव हा फारसा बोलका नाही. तो कृतीनें दिसतो.

कृतज्ञता ही जशी मुर्का आहे, तसाच आदरभावही मुकाच आहे.

तुम्हांला एखाद्या व्यक्तिविषयीं खरोखरीच अभिमान वाटत असेल, त्याला खरोखरी मान देण्याची तुमची इच्छा असेल तर तो कृतीनें दर्शवा. थोर लोकांना तोंडावर केलेली स्तुति अगदीं खरत नाही. तोंडपुजेपणाचा त्यांना तिडकारा वाटतो.

खुशामतीचा तिडकारा ज्याला येत नाही, जो त्या भुरळीमध्ये फसतो, त्याला कोणता धूर्त मनुष्य कोणत्या वेळीं धोका देईल याचा नेम नाही. खुशामत हा एक प्रकारचा सुवासिक परंतु विषारी वायु (Gas) आहे. त्याच्या दर्पानें झिंगल्यास शत्रुमित्रत्वाचा खरा बोध होत नाही, गुणाव-गुणांची खरी परीक्षा होत नाही. आणि त्याचमुळे मग स्वतःची सुधारणा होण्यास अडचण पडते.

कोणाचीहि खोटी निंदा अगर स्तुति करूं नका. स्वतःची सुद्धां करूं नका. आत्मस्तुति जशी गैर तशीच आत्मनिंदाहि गैरच आहे. कित्येकांना आत्मनिंदा करणें हें विनयाचें लक्षण वाटतें; पण तसें तें नाहीं.

नेहमीं तुम्ही स्वतःची किंमत कमी करून बोलूं लागलांत तर सामान्य जनता तुम्हांला कमी प्रतीचे समजेल. कांहीं लोक तुम्हांस ढोंगी म्हणतील आणि शहाणे लोक मूर्ख म्हणतील.

कोणत्याहि गुणांची चाह करितांना ती योग्य प्रमाणांत ठेवा. कमी प्रमाणांत कराल तरी चुकेल आणि जास्त प्रमाणांत कराल तरी चुकेल. त्याचप्रमाणें दोषांची निर्भर्त्सना करितांना.

तुमची निर्भर्त्सना ऐकून दोषी मनुष्यास 'खरेंच आपली चूक झाली बरें का !' असें मनापासून वाटलें पाहिजे. दुसऱ्याचे दोष सुधारण्याचे हेतूनें जी निंदा करावयाची ती होतां होईतो सार्वजनिक नसावी. त्याची त्यालाच फक्त ऐकवावी. उघड सर्वासमोर झालेल्या अपयानाचें मनुष्यास फार वाईट वाटतें. त्याची त्याला चीड येते आणि तो ज्यानें केला असेल त्याचेविषयी त्याचे मनांत प्रेम राहात नाहीं.

पुष्कळ माणसें अशीं आहेत कीं, आपल्याच निकटच्या माणसांची निर्भर्त्सना सर्वासमोर करीत सुटावयाचें त्यांना वेडच असतें. पतीनें आपल्या पत्नीची निंदा स्वतःच्या मुलांसमोर किंवा शेजाऱ्यापाजाऱ्यांसमोर करणें अगदीं अप्रशस्त होय. आपल्या पत्नीचा योग्य मान आपणच ठेवला नाहीं तर दुसरा कोण ठेविल ?

दहा जणांच्या कुटुंबांत एखाद्या सासुरवासणीस सर्वच माणसें धुतकारतात. मुलेंबाळें सुद्धां तिचा मान ठेवीनातशीं होतात, अशा स्थितींत तिला कोणाविषयी आप्तपणा वाटेल ?

कुटुंबांत शांतिसमाधान व परस्परप्रेम राहावें, अशी इच्छा असणाऱ्यांनीं, समाजाला बळकटी असली पाहिजे असें मानणाऱ्या विचारवृत्तींनीं

आणि राष्ट्रोद्धारार्थ झटणाऱ्या पुढाऱ्यांनी व्यक्तिमात्रांत आढळून येणाऱ्या या स्वभावविशेषांकडे नीट लक्ष दिलें पाहिजे. इतर अनेक उपायांप्रमाणें योग्य वेळीं स्तुति व योग्य वेळीं निंदा असें वाटप योग्य प्रमाणांत होईल अशी दक्षता घेतल्यास त्याचा सुपरिणाम दिसल्यावांचून राहणार नाही.

प्रकरण बारावें

१

प्रत्येकास पुढारी हवा.

या लेखाइकाचा खरा अर्थ आहे—प्रत्येक माणसाला जीवन आक्रमण्यास कांहींना कांहीं आधार हवा असतो. निराधारपणानें आयुष्य कंठणें कोणालाहि शक्य नाही. रानावनांत राहणारा योगीसुद्धां परमेश्वर चिंतनाच्या आधारानें असतो आणि समाजांत एकाकी वाटणारीं माणसेंहि कुत्रीं, मांजरे किंवा पोपट पाळून आपला आधार निर्माण करितात. ही गोष्ट ध्यानीं घेऊन पुढारी हवा म्हणजे काय हें ओळखावें.

सकृद्दर्शनीं जगाची एकंदर घडामोड मोठी घोटाळ्याची, गत्राळी व कशीतरी चालल्याचें दिसतें. त्यांत कांहीं सूत्रबद्धता असेल असें वाटतच नाही. पण थोडा विचार करूं लागलें कीं, साऱ्या गोष्टी सापेक्ष असून, कांहीं विशेष नियमानें चाललेल्या आहेत. ज्वालामुखीचे पेट, भूकंपाचे घक्रे, तारांचे उत्कापात, धूमकेतूंचे उदय, प्रलय करणारीं वादळें इत्यादि भयंकर गोष्टीनाहि कांहीं नियम आहेत व कार्यकारणभाव आहे असें शास्त्रज्ञ सांगतात. अर्थात् जेथें नियमबद्धता आहे तेथें कांहींतरी प्रमुखता, व त्या प्रमुखतेच्या आधारें चाललेली घडामोड असा प्रकार असतो. आकाशांत तळपणारा सूर्य घ्या. हा आपल्या ग्रहादिकांचा प्रमुख आहे. पृथ्वीहि

त्याच्या आधारानें फिरते. म्हणजे सूर्य नायक आणि त्याच्याभोवतीं फिरणारे त्याचे ग्रह त्याचे अनुयायी. सूर्यसुद्धां आपल्या ग्रहमालेसह दुसऱ्या कोणत्या तरी केंद्राभोवतीं गिरक्या घेतो आहेच.

कोणीतरी प्रमुख व कोणीतरी अनुयायी. सान्या वस्तूंत, सान्या कोटींत हा नियम चालू आहे आणि तोच मनुष्यमात्रांत उतरला आहे. मुंग्या, माश्या—मधमाश्या—केवढ्या मोठ्या समूहानें राहातात, पण त्यांच्यांत एक गणी असते. ती सर्वांची स्वाभिनी व बाकी सर्व अनुयायी. हत्तीच्या कळपांत तेंच असतें. कोणीतरी म्होरक्या व बाकीचे पाठीमागून जाणारे. पश्यांच्या थव्यात हाच प्रकार. तात्विक, निर्णायक अमें कोणी नाहीच. मनुष्यमात्रांतहि तशीच व्यवस्था आहे. मी कोणाचा तरी अनुयायी असतो व मला कोणीतरी नायक मानतात; आणि माझा नायकहि कोणाचा तरी अनुयायी असतो. पृथ्वीवरील कोणताहि समाज व्या, तो सुधारलेला असो किंवा मागासलेला असो, नायक व अनुयायी असा प्रकार आहेच आहे.

कोणाच्या तरी पाठीमागून चालणें व कोणाला तरी मागून चालवीत साभाळून नेणें हा मनुष्यस्वभावच होय. दोन माणसें एखादें काम करीत असोत. त्यांत एक पुढारी व दुसरा अनुयायी असतोच. मुलांच्या खेळांत तेंच दिसतें व चोरांच्या टोळींतहि तेंच आढळतें. मनुष्य एकट्यानें कांहीं करूं लागला तरी त्याला त्या बाबतींत दुसऱ्याच्या विचारें चालणें इष्ट वाटतें. मोठ्या समुदायांत एखादा प्रसंग घडत असतो. अनेकांच्या अनेक बुद्ध्या व कल्पना चालत असतात. प्रत्येकाम नायक होण्याची अनावर हौस असते. परंतु कार्य उरकायचें म्हटल्यानंतर त्यांत कोणीतरी एक नायक ठरविला जातो व बाकीचे लोक, रमत कुथत कां होईना, त्याचे अनुयायी होतात. अर्थात् नायकत्व संवंग नसतेंच. जो विशेष बुद्धिमान, धडाडीचा, धाडसी, विचारी असेल, तोच त्या स्थळीं आपमुख येतो. कुटुंबाची

व्यवस्था, समाजाची व्यवस्था, धर्मव्यवस्था आणि राज्यव्यवस्था यांची स्थापना या पद्धतीने होत गेली. प्रथम कोणी तरी शास्ता व नियंता. मग कार्याची अंमलबजावणी.

मानवेतर प्राण्यांत नायक-अनुयायी यांचे संबंध आणि संघाची एकंदर व्यवस्था अत्यंत नमुनेदार असेल तर ती मुंग्या व मधमाश्या यांच्या राज्यांतील होय. एका एका वारुळांत लक्षावधि मुंग्या असतात. पण त्या सान्या मुंगी-राणीच्या आज्ञेत. मधमाश्यांची गोष्ट तशीच. पोळ्यांत हजारों मधमाश्या पण त्यांच्यावर हुकमत एका राणी-माशीची. त्यांचा हा गुण माणसाने खरोखर लक्षांत घेण्यासारखा आहे. नायक-अनुयायी यांच्या संबंधीचे या चिमुकल्या प्राण्यांचे ज्ञान उपजत आहे. तर माणसाने अनुभवाने शहाणे होत व सुखसोयी पाहात ते पत्करले आहे. यामुळे या नाबतीत माणूस अद्यापि कच्चाच आहे असे म्हणावे लागते.

काही असो. नायक-अनुयायी हे नाते मानव स्वभावांत उपजत असण्याइतके प्राचीन असून त्याचे प्रतीक राजा-प्रजा नात्याने आजही आपल्यास पाहण्यास सांगडते. हिंदुस्थानांत ते सर्वत्र चाटू असून हिंदी प्रजेला तर अद्यापि एका बलाढ्य साम्राज्यशाहीत नांदावे लागत आहे. ही स्थिति चांगली की गर्हणीय ही गोष्ट अलाहिदा.

मानव समाजाची जसजशी सुधारणा होत चालली तशी त्याच्या मूळ रानटी स्वभावाचीहि झाली. यामुळे राजा-प्रजा नात्यांतहि पालट पडत चालला, राजसत्ता जुलमी असू शकते असे अनुभवास येतांच लोकशाहीचा उदय झाला. या नव्या प्रकाराने राजे-महाराजांचे महत्त्व झपाट्याने कमी होत चालले. राजकुलेहि मागे पडत चालली. इंग्लंड-जपानादि देशांत राजसत्ता असतांहि ती इतकी मर्यादित आहे की सर्वत्र लोकशाहीचा उदय गाजतो आहे. पण यांतहि नायक-अनुयायी हे नाते आहेच. लोकांना आपला नायक निवडण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे इतकेच निर्नायक

अशी राजसत्ता आज तरी अस्तित्वांत नाही. उलट, राजालाहि लाजविणारे हुकूमशहा निर्माण झालेले दिसतात.

मुंग्या मधमाश्यांच्या राज्यांत राणी नाहीशी झाली की, मोठा घोटाळा माजतो म्हणतात. मानव समाजांतहि तसेच होतें. लोकशाहीच्या अध्यक्ष्यांच्या निवडणुकी हेंच दर्शवीत नाहीत काय ? राजसिंहासन मोकळें राहतां कामा नये हा पूर्वीचा दंडक आजहि निराळ्या रूपानें अस्तित्वांत आहे, असेंच म्हणावें लागतें. शीखधर्मानें राजाला उडवले पण धर्मगुरूलाच राजाचे अधिकार प्राप्त झाले. त्यांतहि गुरूवांचून गादी कित्येक काळपर्यंत चालली नाही. आज तो पंथ आपल्या ग्रंथ साहेबाला राजा मानतो. या शिवाय नायक-अनुयायांचें नातें आहेच.

पूर्वीच्या काळीं वंशपरंपरेनें चालत आलेली राजकुले होतीच. शिवाय एखादा बलाढ्य व पराक्रमी पुरुष दंडुक्याच्या जोरावर राजा उर्फ नायक बनत होता; मग त्याची सत्ता, मनांत असो वा नसो, मानावी लागे. आतां लोकशाहीचा काळ आला असून व्यक्तिस्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य यांना भरपूर वाव मिळालेला आहे. यामुळे अमक्याचें अनुयायित्व स्वीकारलेच पाहिजे असा जुलूम नाही. हा चालू काळांत मोठा फायदा आहे; पण त्यांत एक मोठा दोष आहे. अध्यक्षपदाला योग्य पुरुष निवडावयाचा कसा ही मोठीच पंचाईत पडते. वर्तमानपत्रांमुळे प्रचारतंत्र कमालीचें वाढलें आहे. ज्याचा आवाज मोठा तो शहाणा असली भानगड निर्माण झाली असून लोकशाही धोक्यांत आहे. याचा अर्थ नायक-अनुयायी या नात्यास मनुष्य कंटाळला आहे असा मात्र नाही. हें नातें सतत चालू राहाणार. सर्वसामान्य जनतेनें सावध राहून नायक निवडण्याच्या वावर्तीत विशेष दक्षता घेतली तर लोकसत्ता यशस्वी होईल. उंदरांनीं राजा निवडतांना तो मांजर नसेल अशी काळजी घेतली पाहिजे आणि बेडकांनीं राजा शोधतांना लाकडाच्या ओडक्याला भुलतां उपयोगी नाही.

माणूस मानतो तितकें नायकत्व सोपें नाही, ही गोष्ट नायक म्हणून पुढें घुसणाऱ्या माणसानें ध्यानांत ठेवण्यास हवी. त्याचप्रमाणें अनुयायित्व, दोषांचीं कांहीं विशिष्ट कर्तव्ये आहेत, कांहीं उत्तरदायित्व आहे. उभयपक्षीं त्यांचें परिपालन झालें पाहिजे.

नायक हा सर्वांचा म्होरक्या, सर्वांवर हुकमत चालविणारा; पण आपल्यामागून येणाऱ्या समाजाची त्यानें सर्वतोपरी काळजी वाहिली पाहिजे. इतकी की, त्यांत त्याचें सौख्य जाईलच; पण प्राण खर्ची पडले तरी त्यानें माघार घेतां कामा नये. नायक नेहमींच धीरगंभीर विचारी, प्रसंगावधानी दूर दृष्टीचा असा असावा. त्याचप्रमाणें अनुयायी. नायकाच्या पावलावर पाऊळ टाकणारा, विश्वासू, कार्यांतसुक व एकनिष्ठ पाहिजे.

कुटुंब, शाळा, कारखाना, दुकान, व्यापारव्यवहार या सर्व स्थानीं नायक-अनुयायी नातें या ना त्या रूपांत वावरत असतें; पण तें शुद्ध स्वरूपांत पाहिजे. नायक-अनुयायी परस्पर तुल्यबळ, परस्परांस अनुरूप हवेत. गीतेचा शेवटचा श्लोक यादृष्टीनें लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. योगेश्वर कृष्णाच्या मार्गें धनुर्धरपार्थ असला कीं वैभवाला व विजयाला तोय नाही. यश निश्चित असावयाचेंच.

२

मनुष्यस्वभावांत लिंगभेदाचें स्थान.

माणसाचे मुख्य घटक केवळ दोनच. स्त्री आणि पुरुष या दोन्ही पक्षांत न बसणारा तृतीयपंथ आहे. आणि त्याचाहि विचार मानव-स्वभाव-दर्शनांत कोठें तरी थोडा फार झाला पाहिजेच. पण त्या संबंधीं पुढें पाहूं. सध्यां आपण विचार करूं मूळ घटकांचा. शारीरशास्त्रदृष्ट्या स्त्रीपुरुषांच्या देहरचनेंत साम्य पुष्कळ, विरोध थोडासा. पण लिंगभेद अगदीं स्पष्ट. आणि त्याला धरून देहांतील फरक. यः साम्य-विरोधामुळे

या दोन्ही घटकांचे परस्पर संबंध कसे आहेत, याचा पुसटता विचार मागे एक दोन स्थानीं केलेला आहेच.

आतांपर्यंत मानवस्वभावाची पाहाणी मनुष्य हा एकला एक प्राणी मानून व उभय घटक अभेद्य मानून केली. या लेखांत त्या दोघांतील लिंगभेद प्रामुख्याने विचारांत घ्यावयाचे आहेत, आणि त्याला अनुसरून मानवी स्वभाव व जीवन कसकसे परिणत झाले आहे, हे पाहावयाचे आहे.

कामपुरुषार्थ हा या दोन्ही घटकांचा मुख्य आधार. दोघांच्या, किंबहुना मनुष्यमात्राच्या, जीवनाचा पाया पण आपल्यास जें समालोचन करावयाचे आहे तें या संबंधाला गौण मानून निराळ्या दृष्टीनें करावयाचे आहे. म्हणजे एतद्विषयक विकार लक्षांत न धरतां विचार करावयाचा. अवघड आहे हें. कारण, यावर निश्चित विचार अद्यापि झालेले नाहींत. स्त्रीपुरुष-संबंधाचीं अनेक रहस्ये शास्त्राला व शास्त्रज्ञांना उपलब्ध व्हावयाचीं आहेत. यामुळे सध्याचा सारा विचार केवळ कामशास्त्रापुरताच झाला आहे. याच्या पलीकडे जाऊन मानव स्वभावांत लिंगभेदाला काय महत्त्व आहे, याची चर्चा झाली पाहिजे. हा लेखाइक त्या धर्तावर आहे.

स्त्री आणि पुरुष यांची लिंगभेदविषयक भिन्नता दृष्टीपुढें ठेवून विचार करूं लागतांच एक गमतीची वा नवलाची गोष्ट ध्यानीं येते. ती या दोघांची परस्परांविषयीची मतप्रणाली होय. मोठी विचित्र व परस्पर विरोधी अशी ती दिसते, भासते. तसें पाहिलें तर दोघांचें परस्परांविषयीचें आकर्षण पराकोटीचें; दोघांनाहि परस्परांच्या संगतीची इष्टता व आवश्यकता. पण असें असतां दोघांचीं दुसऱ्याबद्दलचीं मतें ऐकावीं, मनें शोधावीं. तीं असावीं तितकीं चांगलीं नाहींत, स्वच्छहि नाहींत, असा विचित्र देखावा. बरें, या देखाव्यावर विसंबून कांहीं अनुमान बांधावें तर?—लागलीच विरुद्ध टोकाचें हृदय !

प्रणयाचा उन्माद अंगी संचारण्याचा अवकाश, तो, तिला देवता समजतो. ती त्याला हृदयेश्वर समजते. दोघेंहि आपआपल्या पूजेंत-अर्चेंत-अगदीं दंग. दोघांचें हृदय एक. आनंद एक. स्वर्गसौख्य एक ! तीं प्रेमगीतें-तो शृंगार ! ती धुंदी ! ती परस्पर पूजा आणि तो गौरव ! सारेंच अपूर्व : शीग ओसंडून चाललेलें !

पण हें औट घटकेचें राज्य संपतांच पाहावें, सारें चित्र पुसलेलें. रंग उडालेला, पूजा विसकटलेली, निराजन पालथें झालेलें, आणि उदबत्ती जळून गेलेली !—मागें राहिलेला असतो निर्माल्य तिच्या सुस्कारांचा आणि त्याच्या निराशेचा ! अशा अवस्थेंत दोघांचा परस्परविषयींचा अभिप्राय विचारला तर ?

पुरुष—स्त्री ! स्त्री !— काय विचारतोस अभिप्राय ! साक्षात् विषाची पुतळी ! अनुताची खाण ! साहसाचें माहेरघर ! कपटाची कोलीत !—

स्त्री—राक्षस ! पुरुष म्हणजे शुद्ध राक्षस ! दुष्ट ! विश्वासघातकी ! स्वार्थी !— लोचट ! थापाळ्या !—

या असल्या दुटप्पी वर्तनांत कोणाला दोष द्यायचा ?

साधारणपणें समजूत अशी आहे की, आमच्या धर्मांत व कथापुराणांत स्त्रीनिंदा ओतप्रोत आहे व पाश्चिमास्यांचें स्त्रीदाक्षिण्य कित्याप्रमाणें आहे. त्यांत प्रामाणिकपणा आहे व हवें तें आहे !

या दोन्ही समजुती चुकीच्या आहेत. आमच्या इकडे नारीजातीचा यथोचित गौरव केलेला असून, तिची निंदा संन्यासाश्रमापुरती मर्यादित आहे. भार्या या नात्यानें आमच्याकडे स्त्रीला अगदीं बरोबरीचा मान असून गृहस्थाश्रमांत तिला गृहदेवता—राज्ञीच—मानली आहे. याच्या उलट, ख्रिस्ती—महम्मदी धर्माच्या स्त्रीविषयक कल्पना पाहाव्या व निंदा ऐकावी ! कमालीची आहे ! अगदीं अर्वाचीन कालांतहि युरोप—अमेरिकेंत स्त्री

जातीला तुच्छ लेखून तिची कुचेष्टा करण्याचे प्रयत्न चालू असतात. अर्थात् स्त्रीवर्गाकडून तसाच उलट आहेर पुरुषांना सादर होतो.

सांगायचें तात्पर्य, स्त्रीपुरुष परस्परांविषयीं साफ दिलाचे नाहीत असें स्पष्ट दिसतें. प्रेम आणि विस्तृष्ट यांचें हें विलक्षण संमिश्रण आहे. एकच गोष्ट ठळक आहे कीं, पुरुषांची स्त्रीनिंदा ग्रंथलिखित आहे तशी स्त्रियांची पुरुषांविषयींची आढळत नाही.

संसार चाललेले आहेत. परिस्थितीला धरून समाज धारणाहि होत राहिली आहे आणि विवाहसंस्था वंशविस्ताराचें कार्य चालवीत आहे. पण ज्यांच्यामुळे हें सारें घडतें त्या स्त्रीपुरुषांचे परस्परसंबंध मात्र वर सांगितल्या धर्तीचे आहेत. अपवादाची गोष्ट वेगळी. नियम सर्वत्र आढळतो. या विलक्षण एकोप्याचें रहस्य स्त्रीपुरुषांच्या स्वभावचरनेंत असेल काय ?

कोणी सांगावें ? पण जननशास्त्र सांगतें कीं जीवोत्पत्ति प्रथमतः एका चैतन्यमय अणूपासून झाली. या एका अणूचेच फुटून तुकडे झाले. यांपैकी काहीं तुकडे (Cells) आकारानें मोठे व काहीं लहान होते. छोटे अणू हे पुल्लिंग जीव आणि मोठे स्त्रीलिंग जीव. या दोन प्रकारांत मुळापासूनच लिंगभेदाखेरीज आणखी काहीं विशेष आढळले.

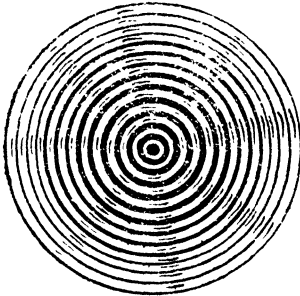
पुरुष जीवाणु मुळापासूनच चळवळ्या, दंगेखोर, भटक्या स्वरूपाचा असतो तर स्त्री जीवाणु थंड, सोशीक आणि स्थायी स्वरूपाचा असतो. या मूळ स्वरूपाचा विचार केला म्हणजे पुरुष प्रकृति उत्साही, आतुर, उच्छृंखल, ब्रह्मरूपी, प्रागतिक व कल्पक कां आहे, आणि स्त्रीप्रकृति सहनशील, सनातनी, स्थिर, सहानुभूतिक, एकनिष्ठ व शांत कशी आहे, हें ध्यानांत येतें. जीवनधारणेंत पुरुष आपला जोम सारखा उपयोगांत आणीत असतो तर स्त्री वनस्पतीप्रमाणें तो सांठवून ठेवीत असते. पुरुषांचें लक्ष आत्मजोपासनेवर असतें तर स्त्रीचें वंश (जाती) जोपासनेवर असतें. गन्हेगारी व उनाडकी या दोन्ही बाबींत पुरुष अगदींच बेलगाभी आहे.

म्हणूनच पिता वाईट असला तरी चालतें; पण माता वाईट असून चालत नाही. वंश रक्षणाच्या दृष्टीने हा फरक महत्त्वाचा आहे.

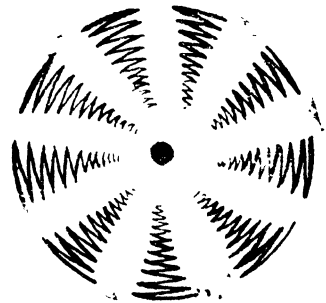
स्त्रीच्या झोळण्याचालण्याचा हावभावाचा व एकंदर वर्तनाचा पुरुषाच्या मनावर जसा चटकून प्रभाव पडतो तसा पुरुषांच्या कोणत्याहि थाटासाठीचा स्त्रीवर तितका परिणाम होत नाही. ती त्या माकडचेष्टा समजते व म्हणूनच सावध असते. तरी पुरुष हिकमती व शिकारी आहे. स्त्री भोळी शिकार आहे याच्या उलट उदाहरण घडू शकतें. पण तें अपवादात्मक.

पुरुष स्वार्थाकरितां अन्न मिळवितो; पण त्याच्याकरितां चूळ मांडून संसार थाटणें स्त्रीलाच साधतें. मानवजातीची सुधारणा, संस्कृति निर्माण केली पुरुषानें; पण तिचें संगोपन झालें स्त्रीकडून. पुरुष केवळ संरक्षक तर स्त्री संरक्षक असून शिवाय संगोपक आहे.

असा विचार केला म्हणजे ध्यानांत येतें कीं, पुरुषप्रकृति ही विकर्षणाची (बाहेर पसरणारी) असून स्त्रीप्रकृति आकर्षणाची (केंद्रीभूत) आहे. पुरुष भटक्या व स्त्री घरेलू असण्याचें कारण हेंच होय. म्हणजे विश्वांत ज्या दोन गति चालू आहेत, त्यांचें हें विपुलें स्वरूप होय.

पुरुषप्रकृति

स्त्रीप्रकृति

पुरुष उनाड असल्यामुळे स्वभावतःच धाडसी, कल्पक पण निरुद्योगी आहे. स्त्री शांत, सहनशील व कष्टाळू असल्यामुळे घरचेटी कार्ये ती सारखी करू शकते. स्त्रीचें आकर्षण नसतें तर पुरुष संसारी झालाच नसता. पण स्त्रीनें त्याला डांबून धरलें आहे. मुलें अवतरल्यावर स्त्रीनें किर्नातरी घरगुती कामें पुरुषावर टाकल्या. तेव्हां त्यानें तीं तीं कामें चटकन उरकरण्याच्या युक्त्या योजून आपली सुटका करून घेतली. चाक हें पुरुषाच्या बुद्धिमत्तचें पहिलें निशाण होय. यांतून यंत्रविद्या कळसाला पोचली.

या दृष्टीनें राज्यस्थापना, कायदा, लढाई, सैन्य, मैदानी खेळ, देशविदेश हिंडणें, राजकारण, कारखाने, शास्त्रीयसंशोधन, तत्त्वज्ञान, प्रचारतंत्र आणि तोंडपाटीलकी हीं पुरुषी वळणाचीं कार्ये निर्माण झाली. आणि अयशसंगोपन, गृहविज्ञान, पाकशास्त्र, वस्त्रप्रावरणें, अलंकार, दयाशीलता, दानधर्म, रुग्णशुश्रूषा इत्यादि कार्ये बायकांच्याकडून निवाळी.

पुरुषाला आपलें जीवन साहसी व खेळकर पद्धतीचें असावें असें वाटतें. कां!—उनाडक्या करीत, साधतील तीं सुखें भोगण्यांत त्यास गमत वाटते म्हणून. स्त्रीला आपलें जीवन कर्तव्यमय वाटतें. कां? तिच्या कष्टांतून त्याचा उद्भव असतो म्हणून !

तात्पर्य, पुरुष तो पुरुष आणि स्त्री ती स्त्री? कोणीहि श्रेष्ठ नाही, कनिष्ठहि नाही. दोघांना लिंगभेद आहे आणि त्याला धरून त्यांचे स्वभाव आहेत!—आणि मानवजातीच्या अस्तित्वापर्यंत ते तसेच राहाणार.

आज काल स्त्रीचें कर्तृत्व घराबाहेर दिसू लागलें आहे. पुरुषाच्या बरोबरीनें (शारीरिक दौर्बल्य लक्षांत ठेवलेच पाहिजे.) ती सर्व कामें तितक्याच चांगलेपणानें पार पाडू लागली आहे; पण या तिच्या वाढत्या व्यापाचा फायदा तिला स्वतःला, पुरुषांना व समाजाला होईल का!—पुरुषी कामें करूं लागल्यावर स्त्रीचें मार्तव कमी होऊन ती राठ दिसूं

लागते, निच्यांत उनाडपणा शिरतो आणि तीहि साहसी वनूं पाहाते. हा रुग्ण भावी कालात कोणता रोधळ निर्माण करील, काय नेम सांगावा ?— मध्या जगात लोकशाहीच्या नांवावर केवढा मोठा नरमेध मुरू आहे. यांनून कोणते सामाजिक पंचप्रसंग निर्माण होतील—

पण तो आपला विचार नव्हे, मनुष्यस्वभावानील लिगभेदाचें महत्त्व आपणांस पाहावयाचें होतें. ते आपण पाहिलें, आपलें काम झालें.

प्रकरण तेरावें

१

मनुष्यमात्राचें मन दुहेरी आहे !

मनुष्यस्वभावसंबंधी विचार करीत आपण अगदीं मुळाजवळ आलों. एकदर विवेचनाच्या दृष्टीनें हा लेखाक मदत्वाचा, वचुळाच्या केंद्राप्रमाणें- पण तो समजून सांगण्यास मात्र तिनका सोपा नाही. ज्ञात भाग थोडा व अज्ञात भाग फारच दाडगा ! एखादें गूढ रहस्यच. लेखकालाच त्याचा आटोप नीटसा झालेला नाही. तरंगण स्थूलरूपानें सांगता येईल तेवढें सांगतो, आणि सुलभता आणण्याचा सामाजिक प्रयत्न करितों.

मनुष्यमात्राचें मन दुहेरी आहे !— म्हणजे काय ? मुळात प्रकरणाचा मथळा आहे. Everybody is Conscious and Sub-conscious. याचा शब्दशः अर्थ—प्रत्येकजण जाणीव ठेवून व अर्धवट जाणीव ठेवून असतो (वागतो.)— असा आहे. तो अगदीच चमत्कारिक— न समजण्यासारखा आहे. म्हणून सर्वत्र लेखाचा इत्यर्थ जाणून— व्यक्तिमात्राचें मन दुहेरी आहे— असा सोपा मथळा घेतला. सर्वत्र लेख वाचल्यानंतर वाचकांना तो पटेलमें वाटतें.

आतां दुहेरी मन म्हणजे काय तें पाहूं.

माणसाकडे पाहातांच त्याला शरीर व मन अशीं दोन साधनें जीवन कंठण्याकरितां लाभलेलीं दिसतात. शरीर दृग्गोचर असून शास्त्रीय शोधांनीं तें आंतलेंहि स्पष्ट झालें आहे. सध्याचें वैद्यक व शरीर-शास्त्र देहाची अंतर्गत रचनाहि सुलभतेनें सांगूं शकतात. पण या देहाचा स्वामी जें मन तें पूर्ण अगोचर असून, त्याचें वास्तव्य शरीरांत कुठें आहे, याचाहि थांग नीटसा लागलेला नाही.

पण मनाचें अस्तित्व व सामर्थ्य जगन्मन्य आहे. मन ताळ्यावर असेल तरच ज्ञानेंद्रियें आपआपलीं कार्यें नीट करूं शकतात, नाहीतर नाही, हेहि सर्वांना माहीत आहे. पण चाकी मनाचें एकंदर स्वरूप मोठें गूढ आहे. सध्या मानसशास्त्र पुष्कळ प्रगत झालें असून माणसाच्या मनासंबंधीं कांहीं शोध लागलेले आहेत.

मन हा इंद्रियांचा राजा असून त्याच्या इच्छेनें देहाचा व्यापार चालतो. हा राजा जेवढा बलवान् तेवढाच चंचल आहे. या सामर्थ्य संपन्न राजाला संयमाचे बंधनांत ठेवला तरच ठीक. नाहीतर हा बेताल होऊन इंद्रियावर चाटेल तशी सत्ता चालवितो आणि माणसाला जगांतून उठवतो, असें आपल्या इकडील तत्त्ववेत्त्यांचें म्हणणें आहे व हेहि सर्वसामान्य झालें आहे. पण या बलाढ्य मनोराजाला बळवावयाचें कसें ? हाच मोठा प्रश्न आहे. त्याचें चांचल्य व वाममार्गी गति ही अनावर असते याचा अनुभव कुणाला नाही ?—म्हणजे तें चांगल्या मार्गाकडे जातच नाही, असें मात्र नाही. ज्ञानेंद्रियाकरवीं चांगल्याच गोष्टी ग्रहण केल्या, चांगल्याच संगतींत राहिलें आणि चांगल्या आचरणाचा ध्यास घेतला तर मन, कष्टाने कां होईना, तिकडे वळतें. मग त्याला मंदगतीनें तीच संवय जडते आणि मग ती त्याच्या अंगवळणीं पडते. अशी भगवद्गीतेची शिकवण आहे व ती योग्य आहे, असें आजच्या शास्त्रीय

विचारसरणीने सिद्ध झालेले आहे. अर्थात् या साऱ्या क्रियेत फार कष्ट आहेत. प्रथम कांहीं काल तर हे सारे आपल्या आवांक्याच्या बाहेर आहे, असाच माणसाला भ्रम होतो. चुकार मन ह्या असल्या संधीला टपून बसलेले असते. वाममार्गी जाण्यास ते अत्यंत उत्कंठ असते. माणसाने आपल्यातील विचारप्रवणता जागृत ठेऊन अभ्यास करित राहिले पाहिजे.

वरील विवेचनावरून हे दिसून येईल की, मनाला दोन गति आहेत. किंवा प्रवृत्ति आहेत. खाऱी जाण्याची त्याची प्रवृत्ति अगदी सहज आहे. वर जाण्याची महान् कठिण आहे. यावरून शोध करतां करतां अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञांनी मनाचे दोन भाग कल्पिले. एक प्रबुद्ध किंवा आत्मबोधित (Conscious) मन आणि दुसरें अप्रबुद्ध वा अनात्मबोधित (Sub-conscious) मन. आत्मबोधित किंवा ज्याची जाणीव राखून आपण जीवनक्रिया आचरतो, ते मन स्वभावतः लहान असून डोक्याच्या पुढच्या भागांत आहे. आणि अनात्मबोधित मन हे मोठे असून फार बलिष्ठ आहे. हे डोक्याच्या मागच्या भागांत राहाते.

दुहेरी मनाचें स्वरूप असें आहे.

आतां आणखी एक उपमा घेऊन दुहेरी मनाचें स्वरूप आणखी स्पष्ट समजून घेऊं. प्रबुद्ध मनाचा भाग हा एक कारखाना असून, या कारखान्यास लागणारा कच्चा माल सांठविण्याचें कोठार म्हणजे मेंदूचा मागचा भाग उर्फ अप्रबुद्ध मनाचें निवासस्थान होय. मात्र हा कारखाना लहान असून, त्याचें कोठार फारच जंगी आहे.

या कारखान्याचा व त्याच्या कोठाराचा मालक मनुष्य आहे. व्यक्तिमात्राचें हे कोठार व कारखाना एकाच स्वरूपाचा (कदाचित्) असला तरी प्रत्येकास तो स्वतंत्र आहे, हे ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. या कारखान्यांत जीवरूपी लोहार आपल्या आचरण, विचार, विकार,

इत्यादि क्रियारूप गोष्टीची घडामोड करीत असतो. त्यास लागणाऱ्या जिनसांचा पुरवठा पलीकडच्या कोठारांतून होत आहे. आपण आपल्या कारखान्यांत कोणकोणत्या गोष्टी बनवीत आहों याची जाणीव लोहारास आहे; परंतु आपल्याच मालकीच्या पलीकडच्या कोठारांत कोणकोणती संपत्ति टेंचून भरली आहे, याची त्यास जाणीव नाही, किंवा याचें त्यास विस्मरण पडलें आहे. कोठार बंद नाही; पण तें अंधकारमय व अज्ञान अंतल्यामुळें आंत काय काय भरलें आहे हें समजण्यास मार्ग नाही, आणि लोहार आपण होऊन त्यासंबंधी कधी प्रयत्न करीत नाही. त्यामुळें तो कदाचित् मोठ्या संपत्तीचा मालक असूनहि दरिद्री असेल.

तुझे आहे तूजपाशीं । परि तू जागा चुकलाशीं ॥

अशीच जीवाची स्थिति झालेली नाही काय ? थोडासा विचार केल्यास आणि मनुष्यानें शांतपणें स्वतःच्या आचाराविचारांची छाननी केल्यास त्यास याचा अनुभव येईल. आपल्या अंतर्गत मनाची शक्ति व त्यांत भरलेली संपत्ति याची आपणास खरोखर जाणीव नाही.

आपल्या या अंतर्गत चिच्छक्तीची मनुष्यास जाणीव नसली तरी त्याचें तें गूढ मन आपल्या कोठारांतून नानाप्रकारचा माल वरचेवर बाहेरच्या कारखान्यांत टाकून, तेथून शरीरावर व पर्यायानें मनुष्यावर आपली हुकमत चालवीत आहे.

या बाबतींत मनुष्यास पृथ्वीची उभमा दिल्यास विशेष शोभेल. पृथ्वीच्या स्वरूपाविषयीं शान्त्रज्ञ असं सांगतात की, तिचा पृष्ठभाग म्हणजे एक पातळसें कवच असून आंत खालीं भयंकर उष्णता धगधगते आहे. अर्थात् बाह्य कवचाच्या सौम्यपणावरून तिच्या पोटांतील विडम्बण स्वरूपाचा कांहीं उलगडा होणें शक्य नाही. ब्रम् ! हाच नियम मनुष्यास लागू आहे. त्याच्या मनाच्या सौम्य स्वरूपावरून त्याच्या खऱ्या स्वभावाची ओळख

होणार नाही. कारण पातळ कत्रचाखालीच वर सांगितलेले विकारी मन आपल्या विलक्षण शक्तीने सारखे धगधगते आहे.

आपल्या भोवतालच्याच मनुष्यांच्या हातचालीकडे पाहावे. कोणी एकाएकी मोठी तडफ दाखवितो, कोणी अगदी अनपेक्षित असा गुन्हा करतो. कोणी कल्पनातीत असे अचाट कृत्य करून दाखवितो, तर कोणी आपल्या काथांत अचूक फसून मातीमोल होतो. आज जो अत्यंत विश्वासू तोच उद्यां पहिल्या प्रतीचा लफंग्या! ज्याला आपण मोठे धार्मिक समजतो, तोच पुन्हा पाहावे तो पाजीपणाचा पुतळा होऊन बसतो ! हा सर्व चमत्कार कशाने घडतो बरे ? तर आंतीळ ज्वलत् विकारांचा ज्वालामुखी एकदम पेट घेत असतो त्यामुळे !

दुसऱ्याचें राहो; मनुष्याने स्वतःच्याच मनाचा पडताळा घ्यावा ! केव्हां केव्हां आरले मन एखाद्या विकाराने किती उच्छुल्ल बनते ! अघमतेला पोंचविणारे, किती वाईटसाईट अत्यंत तिरस्काराहें असे विचार आपल्या डोक्यांत येमान घालू लागतात ! पुष्कळ वेळां आपण मनुष्यरूपांत आचाराविचाराने व्याघ्रापेक्षा क्रूर, पिशाच्चापेक्षा नीच, सर्पापेक्षा दुष्ट किंवा गर्दभापेक्षाहि मूख बनत नाही काय ? अत्रबत् बनतो ! हे येमान कोणाचें असतें ? त्या आपल्या मनराजाचेंच नाही काय ?

कित्येक क्रिया आपण किती आगोभाप व त्रिनचूक करित असतो, याची आपणास जाणीव नसते. उदाहरणार्थ, ज्या जागेतून रात्रंदिवस फिरण्याचा आपणास सराव असतो, त्या जागेतून आपण अगदी गाढ अंधारांतहि बेधडक जातो. त्या स्थितींत आपण सखल भागांत पाय हलकेच टाकतो, उंचवटा सहजी चढतो. एखादा खळगा किंवा धोंडा चुकनावयाचा असल्यास खात्रीने चुकवितो. आणि या सर्व गोष्टी आपण बेभानपणे करीत आ. आ. मा.-८

असतो ! हे कसें घडते ! हा सर्व त्या मोठ्या मनाचा खेळ आहे. त्यानें शरीरास व इंद्रियांस तशाच तारा पोंचविलेल्या असतात.

तेच आपणांस माहीत नसलेल्या जागेंत पाहा. "चांगल्या उजेडांतहि आपणांस भान ठेवून चालावें लागतें आणि तें थोडेसें चुकल्यास आपण अडखळतो किंवा ठेंच ख तो. उदाहरणादाखल ही एक चालण्याची क्रिया घेतली; परंतु आपल्या दर्शेंद्रियाकडून घडणाऱ्या कोणत्याहि क्रियेंत हाच प्रकार अनुभवास येतो. म्हणजे ज्याची आपणांस संवय जडलेली असते, ज्याचा आपणास सराव असतो, ती गोष्ट त्यापूर्वी त्या मोठ्या मनामध्ये पूर्ण ठसलेली असते. तेथें जर ती कायम झालेली नसेल तर मनुष्यास ती सहज उरकतां येत नाहीं. अभ्यासानें ती त्यास साध्य करून घ्यावी लागते.

यावरून काय सिद्ध झालें ? मनुष्यानें आपल्या या मोठ्या मनाचें स्मरण ठेवून, आरत्या संवयीत, शीलांत, आचाविचारांत चांगल्या गोष्टी आणण्याचा अभ्यास केला पाहिजे. प्रथम कष्ट कां पडतात याचें कारण वर दिलेंच आहे; पण एकवार ते कष्ट सोमल्यावर ती गोष्ट आपल्या किती अंगभूत होणे याचेंहि वर्गन वर आलेंच आहे.

समजा, आपली वाणी मधुर, सत्यप्रिय, कोमल, तेजस्वी व्हावी अशी आपली इच्छा आहे. आपण ज्या गोष्टीचा सारखा अभ्यास केला तर मोठ्या मनांत ती गोष्ट दृढ होऊन बसेल, मग तेथून आपल्या वाणीला प्रत्येक बोराचे वेळीं तशाच तारा सुटतील. त्यानंतर आपल्या तोंडांतून निघणारा बोगताहि शब्द मधुर, सत्ययुक्त, कोमल असाच निघेल. कारण ती संवय झाली ! तो गुण आरत्या अंगभूत होऊन बसला ! काहीं मंडळींमध्ये एखादा चांगला वा वाईट गुण त्यांच्या अगदीं अंगभूत होतो, रोम-रोमांत भिनतो, याचें कारण हेंच होय.

आतां मनुष्यास मानसिक त्रास कां होतो तें पाहूं.

मनुष्यावर येणारी संकटे म्हणा, अडचणी म्हणा, दुःखे म्हणा. अपमान म्हणा अगर अयश म्हणा हे त्याच्या अपेक्षाबाहेरचे असते, त्याची त्यास पूर्वसूचना नसते. त्यामुळे मोठ्या मनांत त्यास जागा नसते. अर्थात् ही अपरिचित, अनपेक्षित गोष्ट प्राप्त झाली असता जोड्यांत अडकलेल्या खड्याप्रमाणे किंवा अंगरूखात शिरलेल्या टेंकणाप्रमाणे ती सारखी टोंचत, बोंचत, चावत राहाते ! या तिच्या सततच्या टाकीने मोठ्या मनावर ती दड होऊ लागते व कालांतराने ती अंगभूत होत ! झाले ! दुःखाची तार आपली आपणच जडवून घेतल्यामुळे प्रसंगोप्रसंगी ती हाळू लागते व आपल्या मागचे दुःख कधीच संपत नाही.

याचा आणखी एक वाईट परिणाम होतो. एखादे दुःख असल्या असले किंवा भासले म्हणजे ते नाहीसे करून टाकण्याकरिता आपले मोठे मन विकाराची मोठी उचल खाले. आपल्या हातून धुळक अपराधाच्या परिमार्जनार्थ मोठा अपराध घडून येतो. मुलांने लहानसा अपराध केला व त्यास माराची भीति असेच तर ते खोटे बोलण्यास तात्काळ प्रवृत्त होते. कां ? मोठ्या मनाची उचल !

भीति ! भीति !! हे एक फार मोठे कारण आहे.

पुढील माणसांना वेड लागते याचेहि असेच आहे ! मोठ्या मनाची कधी तरी उन्ध्यापालथ झालेली असते. दोषिक तावांत मनुष्यास वात होत असतो. संतापाने मनुष्य उन्मत्त होतो. अति आनंदानेहि त्यास वेड लागते, दुःखाने तो एकदम खगतो, भीतीने पादगफट होतो, अपयशाने मरणप्राय होतो, इत्यादि सर्व गोष्टींचे एकच कारण आहे. मोठ्या मनाची (Sub-conscious self) समतोरता बिघडते ! त्यास कोटेंतरी अचका बसलेचा असतो ! पाठीत उमण भगत्याने जसे सारे अंग अवघडते क यत्किंचित् हालचाल करणेहि कठीण जाते, तद्वत्च मोठ्या मनाची उमण

आपणास वेड लावते, किंवा दुर्बल करते, किंवा बेकाम करते, किंवा मरण देते !

तसें पाहिले तर अत्यंत समतोल वृत्तीचा मनुष्य जगामध्ये अत्यंत दुर्मिळ आहे ! जवळ जवळ नाहीच. अगदी सूजांतला सूज सुद्धां कोठेंतरी वेडा असतो, केव्हां तरी उन्मत्त होण्याचा संभव असतो, धडधडीत सत्य गोष्टीला असत्य मानीत असतो आणि बुद्धीपेक्षां भावनेला जास्त प्राधान्य देतो !

व्यक्तिमात्रामध्ये हा चमत्कार दिसून येतो. बाहेरून सर्व सारखे सौम्य वाटतात; पण त्यांच्या अंतरंगांत विकाराविकारांचा, विचाराविचारांचा, कल्पनाकल्पनांचा झगडा सुरू असतो. याच झगड्यांतून अहंकार, पश्चात्ताप, निराशा, उत्साह, उद्योगप्रवणता, आळस या गोष्टी बाहेर पडत असतात.

व्यक्तिमात्राच्या द्विदल मनाचे असे चमत्कार आहेत ! त्यांची आंतली व्यवस्था कशी लावावी, एवढें जर मनुष्यास कळेल तर तो 'नर का नागयण' होईल हें काय सांगायला पाहिजे ? थोरांची चरित्रे हेंच दर्शवीत नाहीत काय ?

२

प्रत्येकांत ध्येयप्रवणता आहे.

मूळ पुस्तकातील हा मथळा आहे. पण त्यात बगच दूगन्वय वाटतो. म्हणून माझ्या मते 'मनुष्यमात्र मनोराज्यप्रिय आहे.' असे मानलेले विशेष चांगले. मुळांतला हेतूहि तसाच आहे. पुढील विवेचन त्याला धरून आहे.

मनोराज्य करणें कोणास नको आहे ? मनुष्यमात्र कोणत्याहि स्थितींत असो, मनोराज्य करणें हा त्याचा गुणधर्मच आहे. तो दुःख न गाजलेला असो किंवा सुखानें रंगलेला असो; दारिद्र्यानें पीडिलेला असो किंवा

श्रींतीत रमलेला असो; तो झोंगडीत असो की राजवाड्यांत असो; रोगानें ग्रस्त झालेला असो किंवा आरोग्यानें मस्त झालेला असो; त्यास कांहींतरी व कमलेंतरी मनोराज्य करणें आवडतेंच आवडतें. सर्व कालीं, सर्व स्थळीं सर्व देशांत हा नियम लागू आहे. कोठेंही, केव्हांही आणि कोणीहि यांतून मुक्त नाही.

मनोराज्य ! मनुष्याच्या कल्पनामय मनाची ही किती अद्भुतरम्य अवस्था आहे.

कांचसामानाचें दुकान घालून बसलेल्या व पडल्या पडल्या मनोराज्य करणाऱ्या शेखमहंमदाची गोष्ट कोणास माहित नाही ? विचारा शेखमहंमद ! मनोराज्यांत मोठ्या संपत्तीचा मालक झाला ! राजाच्या मुलीशीं त्यानें विवाह केला ! तेवढ्यानेंही त्यास संतोष झाला नाही, तर कल्पनामय सुंदर दृश्यांत त्यानें राजकन्येस (स्वपत्नीस) लायेनें झुगारण्याचें घाडस केलें ! परिणाम काय झाला ? मनोराज्याचें मूळ जो कांचसामानाचा हारा त्यावरच त्याची ती बेगुमान लाथ बसली ! कांचसामानाच्या चुन्याबरोबरच त्याच्या मनोराज्याचाहि चक्काचूर झाला !

शेखमहंमदाच्या या वेडेपणास आपण बहुतेक हंसत असतो ! अशा धर्तीचे विचार कोणी बोटून दाखविल्यास त्यास शेखमहंमदाची गोष्ट सांगून त्याचा उपहासही करितो; परंतु खरेंच सांगा वाचकानो ! शेखमहंमदाप्रमाणें मनोराज्य करून त्यांत दंग होणारे व वस्तुस्थितीला विसरणारे त्याचे भाऊबंद तुमच्या आमच्यामध्ये सगळेच नाहीत काय ? खाम आहेत ! प्रत्येक व्यक्ति मनोराज्यांत दंग होत अमते आणि प्रत्येकाची ती टोलेजंग इमारत क्षणांत उभारली जाते व क्षणांत मातीला मिळत असते !

मनोराज्य करणें इतकें सोपें कां आहे ? त्यांत श्रमाचा किंवा पैशाचा प्रश्न नाही म्हणून ! बसल्या ठायीं तुम्ही वाटेल ती रम्य, अद्भुत, शक्य

किंवा अशक्य कल्पना मनांत आणा; तिच्या पूर्तीकरितां तुम्हास जागचे ह्यालायला नको कीं द्रव्याकरितां खिशांत हात घालायला नको. कोणी पाहिला नाही असा—ताजमहालापेशां सुंदर आणि कोणत्याही कोरीव लेण्यापेशां भव्य—राजवाडा तुम्हांस सहजीं उठवतां येईल. तुम्ही कल्पना केल्यास त्याचे तुम्ही मालक होऊ शकाल आणि तुमच्या वारस हक्कांत तुम्हास कोणी अडथळाहि करणार नाही. मनाच्या या सर्व खेळाचे तुम्ही एकटेच मालक आहां !

पण या मनांतील मांड्यांचा व्यवहारांत उपयोग काय ? मनोराज्यांतील कुबेरास लाजविणाऱ्या या घनवंताला सय सृष्टींत एका पैशाची भाजी तरी मिळेल काय ? केव्हाहि नाही. भासमय कल्पनेला भासमयच सौख्यः मनुष्यास हें कळतें, पण वळत मात्र नाही. आपलें मनोगज्वर पुष्कळसें व्यर्थ आहे, याची चांगली जाणीव असूनही मनुष्य मनोराज्य करणें टाकीत नाही. कां ? मानवस्वभावदर्शनाचा तो एक सिद्धान्त आहे.

मनोराज्य करण्याचा गुणधर्म मनुष्याच्या अंगी इतका बाणलेला आहे कीं, तो नाकारतां येतच नाही. कारण, त्याचा प्रभाव व्यक्तिमात्राचे ठिकाणीं दिसून येत आहे. आतां सर्वांचें मनोराज्य एकाच तऱ्हेचें नसतें हेंही खरें आहे. असो.

मागें सांगितलेंच आहे कीं, व्यक्तिमात्र विकारी आहे व विचारीही. त्याचप्रमाणें त्याचें मनोराज्यही द्विविध आहे. तें चांगलें असेल किंवा वाईट असेल, स्वार्थी असेल किंवा परार्थी असेल आणि हितकारी असेल किंवा विनाशकारी असेल ! मनाच्या योग्यतेवर ही गोष्ट अवलंबून आहे.

या बाबतींत एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. सुखाच्या ज्या साधनापासून मनुष्य दूर असतो, त्याच साधनाचीं भडक चित्रें रंगविण्याची त्यास हौस असते. वृद्धास तारुण्याची, दरिद्र्यास श्रीमतीची आणि निरा-

श्रितास प्रेमाची किती गोडी वाटत असते ! जें हातांत नाही त्याबद्दल तळमळण्याची आणि तें खास सुंदर आहे अशा कल्पनेने त्याजकडे घांवण्याचीच मनाची नेहमी प्रवृत्ति असते. दिव्यावर पतंग झडप घालतो त्यांतलीच ही गत !

वरील गोष्ट सत्य असली तरी व मनुष्याला त्याची जाणीव होऊन त्रास होत असला तरी तो तें टाळू शकत नाही. कारण, कल्पनेचें सौख्य स्याच्या जीववक्रमास आवश्यक आहे.

आमची सुखस्वप्ने-आमचें मनोराज्य-नसतें तर ! मनुष्याचें जीवन कष्टाचें झालें असतें, दारिद्र्याचा काच सारखा मानेला लागला असतां मनानें जर मनोराज्यांत कुबेराच्या संपत्तीची उलाढाल केली नसती तर ! तें दारिद्र्य, ती दुरावस्था प्राणांतिक झाली असती !

अरबी भाषेंतील सुरस गोष्टी घडघडीत असयांनीं भरल्या अमतां आज कित्येक शतके त्या सर्व राष्ट्रांतील लोकांना कां बरें आवडत आहेत ! मेघदूतासारखें काव्य आपली मति कां बरें गुंग करतें ! केवळ मनोराज्याचे से देखावे आहेत म्हणून !

कोणत्याहि राष्ट्राचें बालवाङ्मय (Folklore) पाहा; त्यांत अद्भुतरम्य गोष्टींचाच भरणा आहे ! नंदनवनें, अप्सरांच्या टाळ्या, अमृताचे झरे, चिरतारुण्य, अलोट संपत्ती इत्यादि सत्यसृष्टीत क्वचितच आढळणाऱ्या गोष्टींचें पुनः पुनः वर्णन करण्यास मनुष्यास कधीहि कंटाळा येत नाही. किंबहुना फावल्या वेळीं आपल्या सर्व दुःखाना बाजूला सारून मनोराज्याचा मानसिक आनंद लुटण्यांतच व्यक्तिमात्रास आनंद वाटत असतो. यावरून मनुष्य सत्यापेक्षां कल्पनेस कसें महत्त्व देतो ही गोष्ट सिद्ध होते. त्यामुळे तो कोणतें मनोराज्य कितपत खरें होईल याचा फारसा विचार करित नाही. तें अमलांत यावें असें मात्र त्यास वाटत असतें, आणि त्याकरितां तो झटतहि असतो. कारण सत्यसृष्टीत येईपर्यंत आपलें मनोराज्य व्यर्थ आहे,

ही गोष्टहि तो जाणून असतो. म्हणून ते सत्य करण्याकरितां तो प्रयत्नही करितो. या प्रयत्नांचा परिणाम म्हणजेच शूर, वीर, कवि, कल्पक, वेडे, सत्पुरुष, लोकनायक, तिरसट, धर्मनिष्ठ, स्वामिभक्त इत्यादि विविध लोकांची पैदास होय. जो तो आपल्या योग्यतेनुरूप मनोराज्य करितो आणि त्याचा परिणाम त्याच्या आचारांत, उच्चारांत व कर्तव्यांत दिसून येतो.

व्यक्तिमात्राची ही ध्येयप्रवणता म्हणा किंवा मनोराज्य करण्याची चटक म्हणा, व्यक्तीप्रमाणेच समाजाला व राष्ट्रालाहि आहे. ज्यांचें मनोराज्य मोठें, तरी त्यांची कृति आणि तसें त्यांचें वैभवं आपोआप वाढत जातें. युरोपातील राष्ट्रांचा व जपानचा उत्कर्ष हीं त्यांचीं प्रत्यक्ष उदाहरणे आहेत.

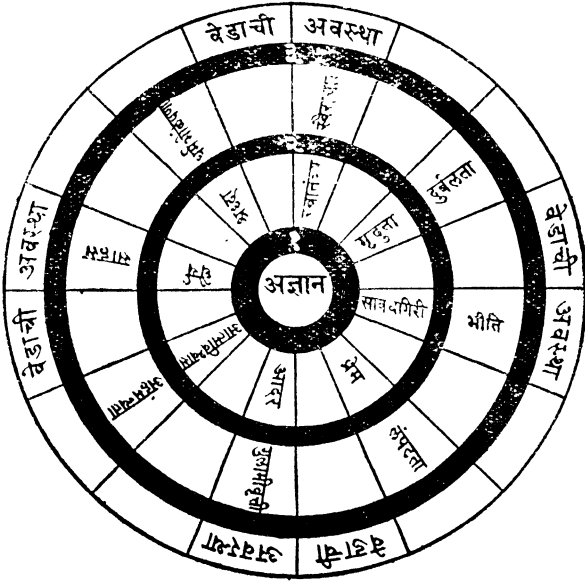
मनोराज्य करितां करितां व मानवीस्वभाव पाहून ध्येयप्रवण लोकांनीं कांहीं सुंदर. तत्त्वे निर्माण केलेली आहेत. समता, बंधुता, स्वतंत्रता हे पाश्चिमात्य ध्येय व गांधीवादांतील सत्यप्रियता व अहिंसा हे ध्येय एक सुंदर मनोराज्यच आहे. अर्थात् तीं जगांत प्रत्यक्ष दिसूं लागतील तो सुदिन !

व्यक्तिमात्राकडून निर्माण झालेलीं अनेक मनोराज्ये मुळापेक्षाहि जास्त सुंदर, जास्त प्रभावी व परिणामकारक झालीं आहेत. आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी आज शास्त्रीय शोधानीं प्रत्यक्षांत आलेल्या आहेत !—तोच अनुभव आणखी येईल. व्यक्तीनें ध्यानांत ठेवायचें हे कीं मनोराज्य करणें वाईट नाही. पण ते भविष्यकाळीं वांझ न ठरेल असें असावें. आपल्या शक्तिबुद्धीच्या आटोक्याबाहेरची कांहींतरी अद्भुत कल्पना रचण्यांत काहीं अर्थ नाही. त्या बाबतींत प्रयत्न करतां येत नाहीत; आले तरी ते विकल होतात. आणि मनाची शक्ति मात्र व्यर्थ स्वर्ची पडते. तेंच मनोराज्य आपल्या आटोक्यांतील असेल आणि त्यास प्रयत्नाची जोड मिळेल तर खात्रीनें यश मिळेल !

प्रकरण चवदावे

१

मानवस्वभावाचे मानचित्र.

[कॅसन महाशयांच्या मूळ आकृतीवरून.]

शरील मानचित्र मानवस्वभावाचें विहंगमावलोकन करण्यास उपयुक्त होईल. यांत चार अवस्था दिग्दर्शित केल्या असून मानव मात्त्राच्या गुणाव गुणांचा उत्कर्ष व अयर्कर्ष कसकसा होतो आणि मनुष्यानें अवधान न ठेवल्यास शेवट वेडांत होण्याचा कसा संभव आहे, याचें आटोपशीर चित्र आहे. तें पूर्ण नाहीं; पण मार्मिक नक्की आहे. कॅसन महाशयांच्या

विचारांना अनुसरून असें दिसतें कीं, मनुष्य हा मूळांत एक अज्ञानी जीव आहे. पशूपक्ष्यादि जीवांप्रमाणें. ही अज्ञानाची पहिली अवस्था होय. या जाड वर्तुळानंतर मनुष्यांत परिस्थितीप्रमाणें निरनिराळ्या गुणांचा प्रादुर्भाव होतो. मूळच्या इंग्रजी नकाशांत सोळा घरांत सोळा गुण घेतले आहेत. वर दिलेल्या आकृतींत आठच घेतले आहेत. हेतु एवढाच कीं आकृति गिचमीट होऊं नये. दिलेल्या आठ गुणांवरूनहि मानचित्राची कल्पना स्पष्ट होण्यासारखी आहे. यावरून सोळा, बत्तीम, चौमष्ट अशीं घरें पाडूनहि मानवगुणांची विविधता दाखवितां येण्यासारखी आहे.

अज्ञानाची अवस्था संपली कीं स्वभावदर्शक गुणांची अवस्था चालू होते. पण हिलाहि मर्यादा आहे म्हणून दुसऱ्या जाड वर्तुळानें ती दाखविली. गुणांनीं ही मर्यादा ओलाडली कीं, ते दोषरूप बनू लागतात. खरेंच आहे—स्वातंत्र्याचा अतिरेक म्हणजेच स्वैगचार ! प्रेमाचा तोल सुटला कीं लंपटता ! अति सावधानता म्हणजेच भीति ! श्रद्धेचे वेडे रूपांतर घर्मभोळेपणा. अत्यंत आदराचे पर्यवसान गुलामी वृत्तीत, असा प्रकार आहे. निग्निराळ्या गुणांचा हा अतिरेक कोण अमान्य करील ? माणुसकीची मर्यादा सुटली कीं राक्षस किंवा पिशाच निर्माण व्हावयाचें हें निश्चित होय.

पण या वेताल अवस्थेलाहि मर्यादा आहे. ती तिसऱ्या जाड वर्तुलापर्यंत. त्यानंतर वेडाचीच अवस्था. जन्मतः वेडे असणाऱ्यांची गोष्ट वगळल्यास बाकीच्या वेड्या माणसाची अवस्था या पद्धतीनेच घडत असावी असें दिसतें. अर्थात् त्या त्या लोकांना योग्य उपचार केले तर पुन्हां उलट गतीने त्याची सुधारणा होण्यासहि अडचण पडत नाही. सर्वांचीच सुधारणा होते अशांतला भाग नाही. पण पुष्कळ लोक बरे होतात हें कांही खोटें नाही.

माझ्या मतें या मानचित्राचा खरा उपयोग करतां येईल. संसारी माणसांना, जीवन यशस्वी करू पाहणाऱ्या समंजस लोकांना स्वतः कोण

कोणत्या गोष्टींना जपावयाचे आणि आपल्या कक्षेतील आत्मस्वकीयांना व इष्टमित्रांनाहि कसे सांभाळून घ्यावयाचे हे यावरून सहज कळण्यासारखे आहे. ती जाणीव मात्र असली पाहिजे.

२

आपण आहों माणसें ! या नामाभिधानाने उपन्यास करून तुम्ही आम्ही (म्हणजे मनुष्यमात्र) काय चीज आहों ? आपल्या सर्वांच्यामध्ये विविधता व वैचित्र्य किती आहे ? आणि इतके असूनहि आपणांसर्वांमध्ये प्रामुख्याने कोणकोणत्या शिरा समानत्वाने वाहात आहेत, याचा प्रपंच यथामति केला. आतां सुलभतेकरितां केलेल्या विचारांचे सिंहावलोकन करूं.

पहिला सिद्धान्त—मनुष्यमात्र गरजवन्त आहे हा त्यानंतर, त्यांत विकार प्राबल्य केवढे दांडगे आहे, हे पाहून भीति या विकाराची छाया सर्वांवर कशी पसरली आहे, याचे विवेचन केले. त्यापुढे, प्रत्येकांत अनुकरणप्रवणता असल्यामुळे मानव स्वभाव कसा बनला आहे ह्याचा शोध घेत, व्यक्तिमात्रांतील वेगळेपण त्यांच्या आंगठ्यावर कसे कोरले आहे आणि त्यांच्यांत अहंकार कसा ठासून भरला आहे, हे सांगितले. यानंतर माणूस कितीहि सुधारला, पुढारला व ज्ञानी झाला तरी त्याच्या मनांत अंधविश्वासाचा गड्डा कसा बळकट आहे, याची छाननी करीत आपण त्यांच्यातील विचार प्रवणतेकडे वळलों.

असे सात सिद्धान्त आत्मसात् केल्यावर आपण 'व्यक्तिमात्रांतील संख्य-बद्धता' ध्यानी घेतली आणि नंतर सृष्टीमध्ये चालू असलेले स्थित्यंतर-क्रांति वा फेरबदल-माणसालाहि कसे लागू आहे, हे पाहिले. यानंतर आपण माणसें स्तुनीला कां हापापलेले असतो व त्या प्रमाणांत आपल्यास निंदाहि कितपत उपयुक्त असते, याचा विचार केला. मग

आपण बळी, माणसाला पुढारी कां हवा ?—प्रत्येकांत असलेल्या लिंगभेदाचें महत्त्व आणि व्यक्तिमात्रांत वसणारें दुहेरी मन यांकडे. आणि असा फेरफटका करीत आपण शेवटचा टप्पा गांठला; व्यक्तिमात्र मनोराज्यप्रिय कसें आहे ? हा !

हे चौदा तुकडे नीट तपासल्यावर काय ध्यानीं येतें ? आपल्या हकडील तत्त्वज्ञानाप्रमाणें मनुष्यमात्रांत ज्या तीन ईषणा आहेत, त्यांचीच विस्तृत रूपें म्हणजे वरील चौदा सिद्धान्त नाहीं का ? प्रजा. धन. कीर्ति. याकरितां धडपड म्हणजे मानवी जीवन. आणि त्याला धरून मानवस्वभाव !

३

जीवनांतील जाडेभरडे चपेटके सोपतां सोपतां उन्नत आला आहे का तुम्हांला ?—कीं माणुमकीवर विसंबून ज्याचा हात पकडलांत तो राक्षस बाटला ? घरांत पत्नी कां रुसली ? मुलें कां ऐकत नाहीत ? वडीलघारी माणसें असें कां वागतात ? याचें कोडें वाटतें का ? रोजच्या व्यवहारांत देवदत्त घमेंडखोर कां ?—नोकरीपेशांत असलेला गोविंदराव भेदरत कां ?—माघवरावांना या कसल्या संवयी ?—एकनाथ बढाया कां मारतो ?—बळवतगाव इतका धोरणी कसा ? शामरावांत असा फेरबदल कां झाला ?—अवंतीबाई अमुक स्वामींच्या मागें कां लागल्या ? सौदामिनीचें पुनर्विवाहित नवऱ्याशी इतकें प्रेम कसें जुळलें ?—अशोककुमार एकाएकीं कां विघडला ?—अविनाशानें काळी मिचकूट बायको कां पत्करली ?—इत्यादि अनेक कां व कसे ?—तुमच्या मनांत घोळत असतील आणि त्यामुळें तुमच्या मनांत बरीवाईट खळबळ माजली असेल तर, खंतू नका. विचारात पडूं नका. गोंधळूं नका, कीं विषाद मानूं नका. मुकाट बाजूला व्हा आणि मानव स्वभावाचा चित्रपट अंतःचक्षुपुढें धरून गंमत पाहा. दोषक दृष्टीनें नव्हे.

गुणांच्या विविधतेचें योग्य मोल ठरविण्याकरितां जीवनाचा खेळ समजून घेण्याकरितां कर्तव्य उमजण्याकरितां दुसऱ्यास न्याय देण्याकरितां

संबंध आलेल्या व्यक्ति रक्तसंबंधाच्या असोत. आत्मस्वकीयांतील असोत, केवळ परिचयांतील असांत किंवा अवचित गांठ पडलेल्या असोत. साऱ्याचें नाट्य व अभिनय खेळाडूपणानें पाहा. पार्श्वभूमि समजावून घ्या, आणि संगीत कान देऊन ऐका. आणि हें चालू अमतानांच हें ध्यानांत घ्या कीं, ममोर चाललेल्या चित्रपटांत माझे स्वतःचें स्थान कुठेंतरी आहे. मीहि कांहींतरी विशेष सोंग घेतलें असून त्यास अनुरूप अभिनय करतो आहे. माझेहि वाटप कोणीतरी पाहातें आहे.

अशी तद्रयता झाली तर—निसंशय मजा वाटे. मनाचा भार हलका होईल. बिकट प्रश्न सुटतील वा सुलभ होतील. जीवनाची गुनागुंत आकळू लागेल. इतरांची थोडीफार पारख होईल आणि स्वतःची योग्यता तपासून पाहातां येईल.

मग हंसत म्हणाल : आपण आहों माणसें !

४

मागेच सांगून ठेविलें आहे की, भगवद्गीता हा मानसशास्त्रावरील अवूर्ध्व ग्रंथ आहे. मानवस्वभावाचें दर्शन घेतांना संदर्भाकरितां या ग्रंथाकडे थोडा दृष्टिपात करणें वावगें होणार नाहीं ज्याना अभ्यास करणें असेल, त्यांनींही महान् ग्रंथ सांखा चाळवा, त्यातील अभ्यास आड न येता पूरक होईल, जीवनाकडे पाहण्याची एक नवी वाट सांपडेल.

या प्रकरणाच्या प्रारंभी जें मानचित्र दिलें आहे, त्यांत अज्ञान मूळ घरलें आहे. पण तें बुद्धीला पटण्यासारखें नाहीं. अज्ञानाच्या काळोखां-सून गणांचा विकास होणें संभवत नाहीं. मनुष्यजातीपैकी अनेक लोकांनीं—योरपदास चढलेल्या अवतारी पुरुषांनीं वा महात्म्यांनीं—माणूस हा देवपदास

बोचूं शकतो, हे सिद्ध केले आहे. अर्थात् मुळांत देवत्वाचें बीज असलेच पाहिजे.

नासतो विद्यते भावो ना भावो विद्यते सतः ।

जे मुळांतच नाही तें आस्तित्वांत येणें शक्य नाही. आणि जें आहे तें नाहीसें होणें शक्य नाही—असें गीतेचे सांगणें आहे.

म्हणूनच आमच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणें जीवमात्र हा सच्चिदानंद स्वरूप अशा परमात्म्याचाच अंश आहे, असें म्हटले. मात्र तो मायेनें—अज्ञानानें—लिडविडलेला आहे. ती माया जीवमात्रानें स्वस्वरूप ओळखून झाडून टाकली पाहिजे. मनुष्यजन्माचें खरें सार्थक यांत आहे.

पूर्वसंस्कार, शिक्षण, संगत व परिस्थिति या चार गोष्टी जशा असतील तसा मनुष्य बनतो हें तत्त्व आजचें आहे; पण तें पूर्वकालींहि मान्य असल्याचें दिसतें. महाभारतकार म्हणतात—

प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः ।

प्रज्ञा निःश्रयेसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सताम् ॥

ज्ञान हाच प्राण्यांचा आधार आहे. ज्ञान हाच उत्कृष्ट असा लाभ आहे. इहलोकीं ज्ञान हेंच मोक्षाला कारण आहे. ज्ञान हाच प्रत्यक्ष स्वर्ग आहे, असें सज्जनाचें मत आहे.

असें आहे तर मग माणसाचें मन तिकडे कां वळत नाही ? कारण त्याची विषयसुवाकडे असलेली अनावर प्रवृत्ति ! आणि ही कामक्रोधादि विकारांच्या प्राबल्यानें बरचेवर उक्ताळते. या दृष्टीने गीतेंतील अध्याय दुमरा समग्र लक्षपूर्वक वाचावा, नीट समजून घ्यावा. ६२ व ६३ हे श्लोक पुनः पुन्हा वाचावे. म्हणजे माणसाच्या अघःपताचें कारण कळेल. आणि त्याच्याच पुढेच दोन श्लोक वाचल्यास तें संकट टाळण्याची युक्तीहि सांगडेल.

आजकालच्या युरोपीय मानसशास्त्रज्ञांनी मनासंबंधी ज्या ज्या कल्पना सांगितल्या आहेत, त्यांपैकी बहुतेक गीतेंत आल्या असून त्यांचा कार्य-कारणभावहि समजावून दिला आहे. मानवस्वभावाच्या त्यांनी तीन पायऱ्या सांगितल्या आहेत. सात्विक, राजस, तामस. मानवमात्राच्या साऱ्या कृति, आचारविचार या त्रिकुटाला धरून असतात. याचप्रमाणे संबंध मानव जीवनाच्या दोन तऱ्हा. एक दैवी संपदेला धरून आणि दुमरी आसुी संपंदला धरून. हा भाग समजून घ्यायचा असल्यास गीतेंतील सोळा, सतरा व आठवा हे अध्याय वाचावे. यांतील शिकवण सहज आकलन होण्यासारखी असून पूर्ण व्यवहार्य आहे.

एक गोष्ट लक्षांत घ्यायची मोक्ष शब्दाला बुजायचें नाही. त्याला चिकटलेला पारमार्थिक अर्थ—टोचेल त्याला व त्यानें—खुशाल नाकारावा. मोक्ष म्हणजे स्वातंत्र्य असा अर्थ घेऊन चालावें. उपयोग नक्की होईल' लाभहानी, सुख दुःख, आशा निराशा, जगपत्रय इत्यादि द्वंद्वावासून मुक्त होऊन अबाधित असें स्वातंत्र्य मिळविणें, ही गोष्ट सामान्य नाही. पाश्चि-मात्य मानसशास्त्रज्ञ हेंच सांगतात. भाषेचा, विचार प्रदर्शित करण्याचा, पर्याय वेगळा इतकेंच—, आम्ही तसा विचार केला पाहिजे.

कॅसन महाशयांचाच सभारोप सांगतो. आपल्याकडे 'पिंडां ते ब्रह्मांडां' अशी म्हण आहे. या म्हणी प्रमाणेंच कॅसन महाशयांना मानव स्वभावाचे पैलू' शोधून पाहाताना अनुभव आला. त्यांनी पाडलेले चौदा पैलू त्यांना त्यांच्या कुत्र्यात, इतर पशुशक्तांत, बागेंतील फुल झाडांत, भोंवतालच्या सृष्टींत आढळले. एवढेंच नव्हे, सूर्य चंद्रहि गोरांत, तान्यात व दूरदूरच्या तेजोमेघांतहि ते असावे असें त्यांना निश्चिंत वाटूं लागलें. मग त्यांनीं ठरवून टाकलें कीं, प्रकृति (Matter) आणि पुरुष (Force) हें द्वंद्व मानण्यांतसुद्धां स्वारस्य नाही. सर्व कांहीं एकरूप आहे असें कांहीं सरी—सच्चिदानंद स्वरूप आहे.

फलश्रुति !

माणूस — कालचा.
 ,, — आजचा.
 ,, — उद्यांचा.

ग्यांची मैत्री दीर्घकाल टिकली आहे असे दोन स्नेही कांहीं कळाने भेटल्यावर त्यांच्या गप्पांना मोठाच रंग चढतो, नाही? त्यांना किी तरी बोलावचाचें-सांगायचें असतें, गप्पा मारायच्या अमतात, आणि परस्परांचे हृदय समजून घ्यायचें असतें. अर्थात् या गोष्टी क्रमानें घडाय्या म्हणून कांहीं त्याची बैठक जमत नाही. कांहीं काल एकमेकांच्या संमतीत राहावें व यथेच्छ बोलावें एवढाच हेतु. मग त्यांत गोष्टीवरून गोष्टी निघतात. गतकालच्या आठवणी, चालू कालचे जीवन, आणि भावी कालांतील योजना-सहजीच बोलल्या जातात.

अगदीं याच न्यायानें चालू प्रवन्धाची फलश्रुति सांगावी असें वाटतें. मानवमात्राचें जे चरित्र वा स्वभावचित्र आपण पाहिलें, त्याच्या-कडे पाहातां पाहातां—

कालचा माणूस कसा होता? हा विचार मनांत येतो. चालू विसावें शतक म्हणजे मानवजातीच्या सुधारणेचा कळसच नव्हे काय? वा झगझगीत प्रकाशांतून कालच्या मानवजातीकडे पाहिल्यास काय आढळतें? जो जो मागे जावें, तो तो अधारच अधार! अज्ञान, विकारप्रावत्य, भीति, अंधविश्वास, स्वार्थ इत्यादि त्रसोपय गुणांनीं माणूस किती रानटी, किती हिंसक नी किती मूर्ख वाटतो? इतिहासाचीं पानेंच्या पानें रंगलेलीं दिसतात! अंगावर शहारे येतील, विस्मय वाटेल, खेद होईल, संताप वाढेल असाच सारा देख वा!—आणि अशा जंजाळातच काय दिसतें?—श्रीकृष्ण गीतामृताचा कुभ अखिल नवजातीच्या उद्धारार्थ भरून ठेवीत

आहे ! दयाशील सिद्धार्थ अहिंसेचे तत्वज्ञान जगांत पसरविण्याची मुहूर्तमेढ रोवीत आहे ! येशुख्रिस्त जगांतील पापक्षालनार्थ क्रूसावर जात आहे, आणि महात्मा महम्मद एका रानटी राष्ट्राला नवजीवन देत आहे !

मग कालचा माणूस चागला की वाईट ? देव की दानव ? ज्ञानी की अज्ञानी ?

*

*

*

आणि हा पाहा आजचा माणूस ! शास्त्रीय शोधांच्या ऋद्धि-सिद्धी अखिल मानवाच्या सेवेत तत्पर आहेत ! चमत्कार असा कसलाच राहिलेला नाही. धर्माची आवश्यकता वाटेनाशी झाली आहे ! कांहीं समाजांचें व राष्ट्रांचें वैभव अष्टदिशा ओसंडत आहे ! Man is the noblest work of God ! अशी शेखी मिरविण्यांत येत आहे !

पण हें सारें चित्र खरें-समाधानकारक आहे का ?—युद्धांची परंपरा अग्वंड चाललेली आहे ! १९४४ चें महायुद्ध मानवजातीच्या इभ्रनीला काळिमा आणणारें घडलें असें म्हणतात ! त्यानें मानवाच्या सुधारणेचा, संस्कृतीचा, ज्ञानाचा पायाच उखळून काढला म्हणतात ! परस्परांच्या विश्वासाची गोष्टच नको !—अशा अवस्थेंत पंचवीस वर्षे लोटली नाहींत तोंच पूर्वापेक्षा जास्त भोटा, जास्त हिंसक असा युद्धाचा डोंव उसळला आहे. आणि त्यांत पडलेले दोवेहि सुंदोपसुंद म्हणतात—मानवजातीच्या उद्धारार्थ आम्हीं आपलें रक्त सांडीत आंहीत ! जगाचें नंदनवन आम्हांला बनवावयाचें आहे ! सान्या मानवांना देवरूप वावयाचें आहे.

खरें का हें ?—भारताची दुर्दशा काय सांगते ?—महात्मा-गांधीजींची काय स्थिति आहे ?

And much it greives my heart to find
What Man has done of Man.

ही कौपरची उक्ति आजहि आक्रंदते आहे ?

मग या जगाचा वाली कोण ?— आजचा सुधारलेला — पुढारलेला मानव म्हणतां येईल ?— लज्जेनें खालीं मान घालण्याचाच प्रसंग !— खरा शहाणो दुर्बल आहे ! असहाय आहे ! टोंगी निर्लज्ज आहे ! सबल आहे ! जगताचा अडलेला वेडा कसा पार पडायचा !

पण विचारवन्ताची, आजच्या तत्त्ववेत्त्यांची समजूत आहे कीं यांतून भावीकाल सुवर्णयुग टरेल ! मनुष्य समंजस—समाधान होईल. आणि शांतिमुखाचें साम्राज्य जगावर पसरेल !

वाटल्यास विश्वास ठेवावा !— वरील गोड आशा मात्र गौरकायांची आहे हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे. आणि चालू युद्धाचा ज्वालामुखी शांत होण्याच्या आंतच तिसऱ्या महायुद्धाची त्यांना स्वप्नें पडूं लागली आहेत !

असा हा सुधारलेला माणूस, मागच्या कालाकडे पाहून म्हणतो : तें अंधारयुग होतें. माणूस पशुतुल्य होता !

उद्याचा माणूस खराच देवतुल्य निघणार असेल ? तसें वाटत नाही ! त्याचा स्वभावच तसा नाही ! विकाराची वावटळ उठली कीं संपले ! तत्त्वज्ञानाची बाष्पळ बडबड करित तो राक्षस बनतो ! सुंदर विचारांच्या वस्त्रालंकारात अधनाथम कृत्यें करतो !

कालचा माणूस जसा होता, तसाच आजचा आहे व उद्यांचाहि तसा निघणार आहे. ठराविक बीज ठराविक वृक्ष आणि ठराविक फळ !— कारण एकच—

आपण आहों माणसें

